

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Gevangenis of toevluchtsoord? Vrouwen en de Rijkswerkinrichtingen in Nederland 1886-1934

Weevers, M.H.A.C.

Citation

Weevers, M. H. A. C. (2025, January 28). *Gevangenis of toevluchtsoord?: Vrouwen en de Rijkswerkinrichtingen in Nederland 1886-1934*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4178208>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4178208>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Hoofdstuk 4. De werking van de rijkswerkinrichtingen⁵⁴⁷

Dit hoofdstuk zoomt in op de specifieke context van de rijkswerkinrichting voor vrouwen. Hierin staat de vraag centraal waarom deze voor sommige arme en zieke vrouwen zou hebben kunnen functioneren als een tijdelijk toevluchtsoord. Na de casus in paragraaf 4.1. komt het ontstaan van de RWI's aan de orde in paragraaf 4.2. Paragraaf 4.3. vervolgt met de belangrijkste doelen die de staat hiermee wilde bereiken en paragraaf 4.4. met de wijze waarop de straf van opzending in de praktijk in zijn werk ging. Welke definitie hanteerde de wetgever voor bedelarij, landloperij en openbare dronkenschap en wanneer was de bijkomende straf van opzending aan de orde? In paragraaf 4.5 passeren bestuur, regime en de dagelijkse gang van zaken de revue, gevolgd door de activiteiten van het damescomité in paragraaf 4.6.

4.1 ‘Waardoor haar verblijf in de werkinrichting tot een werkelijke zegen zou kunnen zijn’: Ida Heins

Eind oktober 1887 belandde Ida Heins in de rijkswerkinrichting in Veenhuizen. Zij was in Amsterdam opgepakt voor landloperij waarop de rechtbank haar tot drie jaar RWI veroordeelde. Het was niet de eerste keer dat Ida het terrein van de RWI betrad. In 1833, 54 jaar eerder, kwam zij ter wereld in het Tweede Gesticht van Veenhuizen als achtste (overlevende) kind van Heino Heins en Tjaduwe de Boer. Zij, haar ouders en haar zeven broers en zussen, stonden daar sinds 1832 geregistreerd als bedelaarsgezin. Haar vader overleed in 1847 toen zij 13 jaar oud was en haar moeder twee jaar later in 1849. Niet alleen Ida, maar ook haar zeven jaar jongere broer Johannes kwam op een gegeven moment (in 1897) in een rijkswerkinrichting terecht.⁵⁴⁸ Waarschijnlijk was het voor hen als jongsten extra moeilijk om te overleven na de dood van hun ouders. In 1856 dook zij weer op in het bedelaarsregister van Veenhuizen. De jaren daarna was zij zeer mobiel. In 1858 was zij te vinden in Leeuwarden en in 1860 stond zij ingeschreven in Den Helder, met als laatste verblijfsplaats Amsterdam. In 1866 verbleef zij elf dagen in het Binnengasthuis van Amsterdam en in 1867 stond zij in Hoorn te boek als publieke vrouw. Hiervandaan vertrok zij op 12 april 1869 weer naar Amsterdam.⁵⁴⁹ Hoewel zij verder nergens, ook niet in de RWI, met een beroep vermeld staat, is het niet onaannemelijk dat zij vaker als publieke vrouw in

⁵⁴⁷ Dit hoofdstuk bevat op onderdelen passages die eerder gepubliceerd zijn in Marian Weevers en Catrien Bijleveld, ‘Thans zal met kracht het breien van kousen worden voortgezet’. Vrouwelijke bedelaars en landlopers in de RWI te Leiden 1886-1907’, *Justitiële Verkenningen* 36:2 (2010) 44-67; Marian Weevers & Catrien Bijleveld, ‘Uitgediende heataeren, verjaagde concubines en in den steek gelatenen’. De opsluiting van vrouwelijke bedelaars eind negentiende eeuw’, *Tijdschrift voor criminologie* 52:4 (2010) 351-365; Marian Weevers, Margo de Koster en Catrien Bijleveld, ‘Swept up from the streets or nowhere else to go? The journeys of Dutch female beggars and vagrants to the Oegstgeest State Labor Institution in the late nineteenth century’, *Journal of Social History* 46:2 (2012) 416-429; Marian Weevers, “...dat ik in dit boek nog eens zulke gunstige mededelingen aangaande haar zal kunnen bijschrijven”. Vrouwen in de rijkswerkinrichting en het Damescomité tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen 1892-1918”, *Historica* 1 (2017) 8-12 en Marian Weevers, “...waardoor haar verblijf in de werkinrichting tot een werkelijke zegen zou kunnen zijn”. Leidse vrouwen en de rijkswerkinrichting voor vrouwen te Oegstgeest-Leiden, 1886-1920’ in: *Vijfentwintigste Jaarboek der Sociale en Economische Geschiedenis van Leiden en Omstreken* (2013) 93-131.

⁵⁴⁸ Noord-Hollands Archief (NHA), toegang 73, inventaris 503.

⁵⁴⁹ Westfries Archief, 1701-14, toegang 24, nummer 00236.

haar onderhoud trachtte te voorzien. Tussen 1869 en 1872 stond Ida op verschillende adressen in Amsterdam geregistreerd, waaronder enkele logementen en het Amsterdamse Werkhuis. In 1872 verdween zij weer naar Alkmaar vanwaar zij in 1878 naar Harderwijk vertrok. In de periode 1879 -1880 kwam Ida wederom voor in het register van het Buitengasthuis in Amsterdam, waar zij 42 dagen verbleef. Prostituees waren vaak erg mobiel, onder andere om aan de in verschillende plaatsen verplichte controle (op geslachtsziektes) te ontkomen of vanwege problemen met bordeelhoudsters of klanten.⁵⁵⁰ Behalve voor landloperij had Ida minimaal eenmaal een vonnis opgelegd gekregen voor openbare dronkenschap.⁵⁵¹

Na haar vertrek uit de RWI op 30 oktober 1890, stond Ida binnen een maand alweer voor de rechtbank van Amsterdam. De reden hiervoor was dat zij op eigen verzoek een nacht op het politiebureau had doorgebracht. Omdat bij fouillering gebleken was dat zij geen geld had en de rechtbank haar tot werken in staat achtte, belandde zij wederom in de RWI. Bij haar derde inschrijving in 1892, alweer twee maanden nadat zij de RWI had verlaten, stond zij vermeld als lopend met een kruk. Na juli 1895 kwam zij niet meer voor in het register van de RWI. Misschien had zij haar laatste dagen gesleten in het stedelijk armenhuis van Amsterdam. Hier stond zij in 1897 ingeschreven evenals verschillende van haar lotgenoten uit de RWI.⁵⁵² Het is onduidelijk hoe oud Ida is geworden: een vermelding van haar overlijden is niet gevonden.

In de periode tussen Ida's geboortjaar en haar terugkomst in 1887 waren de bedelaarsoorden geëvolueerd naar een pure strafinstelling, althans in theorie. De vraag is of de zogeheten vrije koloniën, niet al sterk het karakter van een disciplineringsinstituut hadden. Albert Schrauwers beschouwt deze koloniën als een onderdeel van wat Foucault in *Discipline and Punish, the birth of the prison* het 'carceral archipelago' noemde.⁵⁵³ Hieronder vatte Foucault alle disciplineaire instituties en maatregelen waarmee het establishment nieuwe vormen van macht en controle over anderen uitoefende. Schrauwers ziet duidelijke overeenkomsten tussen de binnenlandse vrije koloniën en de koloniën in de overzeese gebiedsdelen. Zo classificeert hij de verrichte arbeid in de vrije koloniën als dwangarbeid, vergelijkbaar met de arbeid op de plantages. Niet toevallig was het ook Johannes van den Bosch, de grondlegger van de vrije koloniën, die in het toenmalige Nederlands-Indië het cultuurstelsel introduceerde. Zijn doel was, aldus Schrauwers, om zowel in het binnenland als overzee 'een gemarginaliseerde bevolking' om te vormen tot productieve burgers.⁵⁵⁴

4.2 Van armenzorg naar rijkswerkenrichtingen

Grote stukken onontgonnen land in het noordoosten van Nederland en een groeiend leger armen en werklozen in het westen, brachten de latere gouverneur-generaal van Nederlands-Indië,

⁵⁵⁰ An Huitzing, *Betaalde liefde, prostituees in Nederland 1850-1900* (Bergen 1983) 60-61; Annemarie de Wildt, 'Het rode licht van de prostitutie', *Groniek* (2011) 181-195, aldaar 187.

⁵⁵¹ *Algemeen Politieblad* 1888.

⁵⁵² Stadsarchief Amsterdam, archiefnummer 5000, inventarisnummer 2540.

⁵⁵³ Albert Schrauwers, 'Colonies of benevolence. A carceral archipelago of empire in the greater Netherlands' in *History and Anthropology* 31:3 (2020) 352-370, aldaar 353.

⁵⁵⁴ Schrauwers, 'Colonies of benevolence', 354.

Johannes van den Bosch, op het idee deze samen te brengen.⁵⁵⁵ Arme gezinnen zouden de beschikking krijgen over een huis en een stuk land om te bewerken. Op die manier sneed het mes aan twee kanten. Aan de ene kant ontstonden steeds meer landbouwgronden en aan de andere kant konden de armen met het bewerken van dit land voorzien in hun eigen bestaan. Bovendien, niet onbelangrijk, leerden zij hiermee arbeidsdiscipline aan.⁵⁵⁶ De heersende visie was immers dat armoede vooral te wijten was aan een gebrek aan zelfbeheersing en discipline. Aldus verzezen de koloniën Frederiksoord, Willemsoord en Wilhelminaoord in de noordelijke Nederlanden, beheerd door de daarvoor opgerichte Maatschappij der Weldadigheid.⁵⁵⁷ De financiering van de koloniën geschiedde grotendeels via schenkingen van particulieren. Omdat het de bedoeling was alleen gezonde en arbeidsgeschikte kolonisten op te nemen, was er aanvankelijk nauwelijks rekening gehouden met medische voorzieningen.⁵⁵⁸

De ‘kolonistengezinnen’ moesten zich aan tal van voorschriften onderwerpen totdat zij het vereiste niveau van zedelijkheid hadden bereikt en in staat waren in eigen onderhoud te voorzien. Zij waren gehoorzaamheid verschuldigd aan de leiding en moesten van onbesproken zedelijk gedrag zijn. Er golden strenge regels. Behalve de arbeid, waren ook kleding, meubilair, voeding, beloning en godsdienst aan allerlei bepalingen onderworpen.⁵⁵⁹ Verhoging van het zedelijk peil van de armen door hen burgerlijke waarden zoals plichtsbetrachting, ijver, spaarzaamheid en kuisheid bij te brengen was een ander belangrijk doel. In de visie van Schraauwers had de Maatschappij der Weldadigheid het armoedeprobleem veel effectiever en goedkoper kunnen oplossen door (individuele) plaatsing van de armen op diverse bestaande boerderijen.⁵⁶⁰ De keuze voor een ver weggelegen kolonie zou vooral ingegeven zijn door de wens de armen te disciplineren.⁵⁶¹

⁵⁵⁵ Wil Schackmann, *De Proefkolonie* (tweede druk Amsterdam 2008) en idem, *De Bedelaarskolonie: De Ommerschans: het eerste landelijk gesticht voor luilevende armen* (Amsterdam 2013) 13; Gerben de Vries, *100 jaar gemeenschapsregime in Esserheem Veenhuizen 1895-1995* (Gouda, 1995) 19-20; R. de Windt, ‘De Maatschappij van Weldadigheid’ in: R. Berends, e.a. eds., *Arbeid ter disciplineren en bestraffing. Veenhuizen als onvrije kolonie van de maatschappij van weldadigheid, 1823-1859* (Zutphen 1984) 9-35, aldaar 13; Jan A. en Henricus R. Offerhaus, *De rijkswerkinrichtingen Veenhuizen, in hun oorsprong en wettelijke organisatie geschetst* (Assen 1904) 13-14; C.A. Kloosterhuis, *De bevolking van de vrije koloniën der Maatschappij van Weldadigheid* (Zutphen 1981); 13-14. Albert Schraauwers, ‘The “benevolent” colonies of Johannes van den Bosch. Continuities in the administration of poverty in the Netherlands and Indonesia’, *Comparative Studies in Society and History* 43:2 (Cambridge 2001) 298-328, aldaar 302; J.D. Dorgelo, *De Kolonien van de Maatschappij van Weldadigheid (1818-1859). Een landbouwkundig en sociaaleconomisch experiment* (Wageningen 1964) 20; Marian Weevers en Catrien Bijleveld, ‘Schipbreukelingen van de maatschappij?’, *Justitiële Verkenningen* 35:2 (Den Haag 2009) 75-93, aldaar 76-77.

⁵⁵⁶ Schraauwers, ‘The “benevolent” colonies’, 302; Rik Vercammen, *Leven aan de rafelrand? Landlopers en bedelaars in Belgische Rijksweldadigheidskolonies (1870-1930)* (Proefschrift Vrije Universiteit Brussel 2014) 38-39.

⁵⁵⁷ In de zuidelijke Nederlanden zagen in 1822 de landbouwkolonies Wortel en Merksplas het licht, waarvoor de Belgische equivalent van bovengenoemde Maatschappij, de ‘Société de Bienfaisance’ werd opgericht. Zie Vercammen, *Leven aan de rafelrand?*

⁵⁵⁸ Hermine Roelfsema-van der Wissel, *De gezondheidszorg in de Noord-Nederlandse koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid tussen 1818-1859* (Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen) 249.

⁵⁵⁹ Kloosterhuis, *De bevolking*, 52-56 en 641-646.

⁵⁶⁰ Schraauwers, ‘The “benevolent colonies”’, 305.

⁵⁶¹ Schraauwers, ‘Colonies of benevolence’, 382.

In eerste instantie dachten Johannes van den Bosch en de Maatschappij der Weldadigheid hierbij nog niet aan bedelaars en landlopers. Maar hoe arm velen misschien waren, in de praktijk bleken de banden die de doelgroep aan het westen bond sterker dan het perspectief op een mogelijk zekerder bestaan. Mede door de eisen die de Maatschappij aan het ‘zedelijk niveau’, de leeftijd, gezondheid en lichaamskracht van de kolonistengezinnen stelde, bleek het moeilijk geschikte gezinnen te vinden. Gezinnen waarin man en vrouw relatief jong en gezond waren, voelden er waarschijnlijk weinig voor om zich vrijwillig te onderwerpen aan het regime in de koloniën in ruil voor een stukje grond om te bewerken, ver van de plaats waar zij leefden.⁵⁶²

In plaats van gezonde gezinnen in de kracht van hun leven, trokken de koloniën steeds meer mensen aan die om diverse redenen minder geschikt voor een bestaan in een landbouwkolonie waren.⁵⁶³ Het aanvankelijke plan van Van den Bosch om de armen in werkinrichtingen geleidelijk vertrouwd te maken met landarbeid, was afgewezen uit angst voor concurrentievervalsing.⁵⁶⁴ De contracten waarbij gemeenten tegen betaling arme gezinnen konden opsturen, speelden waarschijnlijk ook een rol. Van den Bosch was er in ieder geval van overtuigd dat hij van de gemeenten de ‘lastigste, luiste en liederlijkste sujetten’ kreeg toegestuurd.⁵⁶⁵ Geldzorgen, disciplineringsproblemen en de wens om naast de armoede ook de bedelarij te bestrijden, leidden tot de oprichting van onvrije koloniën in Ommerschans (1820) en in Veenhuizen (1823). Deze waren bestemd voor bedelaars en andere ‘niet oppassende armen’, al dan niet met hun gezinnen.⁵⁶⁶ Het gezin waar Ida Heins uit voortkwam, was er één van.

De Maatschappij van Weldadigheid stelde ook aan de bedelaars en landlopers de eis dat zij gezond waren, bij voorkeur in de bloei van hun leven. In de praktijk waren de meesten ziek, gehandicapt of oud.⁵⁶⁷ Daarmee drukten zij zwaar op de beschikbare middelen en fungeerden deze bedelaarsgestichten in de praktijk als een ‘sluitpost van de armenzorg’.⁵⁶⁸ Een ander probleem was dat de meeste bewoners afkomstig waren uit een stad en niet gewend aan landarbeid, zo ook de vader van bovengenoemde Ida Heins.⁵⁶⁹ Deze stond overwegend als zilversmid of zilversmidsgezel genoteerd in diverse aktes (onder andere bij zijn huwelijk, de

⁵⁶² Kloosterhuis, *De bevolking*, 57-58.

⁵⁶³ Weevers e.a., ‘Schipbreukelingen’, 77.

⁵⁶⁴ De Windt, ‘De maatschappij van weldadigheid’, 18.

⁵⁶⁵ R. Mens, ‘Architectuur en discipline in Veenhuizen’, in Berends e.a. *Arbeid ter disciplineren en bestraffing*, 37-54, aldaar 41

⁵⁶⁶ Jan A. Bientjes en Henricus R. Offerhaus, *De Rijkswerkinrichtingen Veenhuizen, in hun oorsprong en wettelijke organisatie geschetst* (Assen 1904) 22-23, De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime*, 20.

⁵⁶⁷ Angelie Sens, *De koloniemans. Johannes van den Bosch 1780-1844- volksverheffer in naam van de koning* (Amsterdam 2019) 187; Roelfsema-van der Wissel, *De gezondheidszorg in de Noord-Nederlandse koloniën*, 6; Bientjes e.a., *De Rijkswerkinrichting*, 23.

⁵⁶⁸ Roelfsema-van der Wissel, *De gezondheidszorg in de Noord-Nederlandse koloniën*, 6; de Windt, ‘Bedelarij en de bedelaarsgestichten van de Maatschappij van Weldadigheid’, in: R. Berends, e.a., *Arbeid ter disciplineren en bestraffing*, 55-77, aldaar 59.

⁵⁶⁹ De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime*, 20.

geboorte van de meeste van zijn kinderen en bij zijn overlijden).⁵⁷⁰ Het laat zich raden dat hij weinig ervaring had opgedaan met landarbeid.

In principe leefden mannen, vrouwen en kinderen in de bedelaarsoorden gescheiden van elkaar.⁵⁷¹ Uitzonderingen golden alleen voor bedelaarsgezinnen die zich goed gedroegen en konden aantonen dat zij gehuwd waren. Dit laatste was volgens de Maatschappij van Weldadigheid meestal niet geval.⁵⁷² Iedereen die zonder bestaansmiddelen was, kon bij het gemeentebestuur een verzoek voor vrijwillige plaatsing in een bedelaarsgesticht indienen. Anderen kwamen in de ‘gestichten’ terecht als gevolg van een politiemaatregel omdat zij betrapt waren op bedelen of landlopen.⁵⁷³ Beide groepen kregen een gelijke behandeling met één uitzondering. De ‘vrijwilligers’ konden, anders dan de ‘gestraften’, aanvankelijk de bedelaarsgestichten op elk moment verlaten op voorwaarde dat zij de voor hen gemaakte kosten hadden vergoed.⁵⁷⁴ Na 1838 was er geen enkel onderscheid meer in behandeling van de ‘vrijwilligers’ en de gestraften.⁵⁷⁵ Wel was tussen 1843 en 1859 tijdelijk een veroordeling voor bedelarij nodig voor plaatsing in de bedelaarsoorden.⁵⁷⁶

Er was sprake van een strakke dagindeling met veel arbeid, zeer sobere maaltijden en gestichtskleding. Het geld dat de bewoners met hun werk verdienden, diende ter vergoeding van de gemaakte kosten (voor onder andere voeding, bewassing en kleding). Wat overbleef ging deels naar een ziekenfonds en deels naar een rekening courant (de hoogte daarvan bepaalde of iemand voor ontslag uit de gestichten in aanmerking kwam). Het restant konden zij in de gestichtswinkel besteden.⁵⁷⁷

Onder andere omdat de Maatschappij van Weldadigheid niet de doelgroep die deze aanvankelijk voor ogen stond binnenkreeg, kwam zij steeds verder in de financiële problemen. In 1859 gingen de bedelaarskolonies in Veenhuizen daarom over naar het rijk, eerst naar Binnenlandse Zaken en in 1875 naar het ministerie van Justitie. Vanaf dat moment konden de armen daar ook weer op eigen verzoek terecht.⁵⁷⁸ De vrije koloniën bleven bij de Maatschappij der Weldadigheid. Aanvankelijk verbleven vrouwen en mannen in dezelfde gebouwen, zij het in verschillende zalen. Gehuwden mochten elkaar eenmaal per dag in de verpleegzalen ontmoeten. Na 1870 kwamen de vrouwen in een apart gebouw: het ‘eerste gesticht’.

In 1884 nam de Tweede Kamer de gestichtenwet aan waarbij de bedelaarsgestichten in Veenhuizen rijkswerkinrichtingen werden. Met het in werking treden van het nieuwe Wetboek van Strafrecht op 1 september 1886 werden deze formeel onderdeel van het strafstelsel en was vrijwillige aanmelding niet langer mogelijk. ‘Opzending’ was alleen mogelijk op last van de arrondissementsrechter in de vorm van een bijkomende straf voor bedelarij, landloperij en

⁵⁷⁰ Zie onder andere Groninger Archieven, Huwelijksregister 1819, Aktenummer 12 (Registratiedatum 25-05-1819, akteplaats Oude Pekela).

⁵⁷¹ A.H. Huussen jr. ‘Ideaal en praktijk 1818-1859’ in: Auke van der Woud, J. N. H. Elerie en A. H. Huussen Jr., *Veenhuizen, een erfenis voor de toekomst* (Groningen 1994) 17-28, aldaar 20.

⁵⁷² Bientjes e.a., *De Rijkswerkinrichtingen*, 22; Windt, ‘Bedelarij en de bedelaarsgestichten’, 60.

⁵⁷³ Windt, ‘Bedelarij en de bedelaarsgestichten’, 57-58; Sanne Struijk, ‘De ISD-maatregel in wetshistorisch perspectief’, *Justitiële Verkenningen* 35:2 (2009) 54-74, aldaar 55.

⁵⁷⁴ Windt, ‘Bedelarij en de bedelaarsgestichten’, 67.

⁵⁷⁵ Ibidem, 68.

⁵⁷⁶ Bientjes e.a., *De Rijkswerkinrichtingen*, 34.

⁵⁷⁷ Windt, ‘Bedelarij en de bedelaarsgestichten’, 61.

⁵⁷⁸ Bientjes e.a., *De Rijkswerkinrichtingen*, 35.

openbare dronkenschap. Deze kon variëren van minimaal drie maanden tot maximaal drie jaar. De wetgever wilde het strafkarakter intensiveren en tegelijkertijd de functie van armenzorg onmogelijk maken.⁵⁷⁹

Aan de bepalingen over de strafbaarstelling van bedelen en landloperij in het nieuwe Wetboek van Strafrecht ging de nodige discussie vooraf. Een belangrijke vraag was of landloperij überhaupt in aanmerking kwam voor straf. Rondtrekken zonder middelen van bestaan of vaste woonplaats vormde immers geen bedreiging van de openbare orde. Dat vond minister van Justitie Modderman en met hem vele leden van de Tweede Kamer. De Eerste Kamer was echter van mening dat landloperij, vooral op het platteland, een bedreiging van de maatschappelijke veiligheid betekende. De opvolger van Modderman, Du Tour van Bellinchave, deelde dit standpunt en onder zijn bestuur kwamen landloperij en bedelarij in het Wetboek van Strafrecht terecht. Een ander discussiepunt was de vraag of bedelarij als misdrijf of als overtreding gold. In een eerder voorstel was beide het geval: overtreding bij een eerste aanhouding en misdrijf als sprake was van recidive. Dat laatste zou wijzen op 'gewoontebedelarij'. RWI-plaatsing zou alleen aan de orde zijn in het laatste geval. Deze optie wees de regering resoluut van de hand. Dit zou betekenen dat de aard van het delict veranderde als er herhaling in het spel was. De rechter was vrij om bij recidive voor een langere termijn te kiezen, binnen de vastgestelde minimum- en maximumgrenzen. Resultaat was dat zowel bedelarij als landloperij als overtredingen in het wetboek terechtkwamen. Uit de Memorie van Toelichting blijkt dat de minister de bijkomende straf van RWI-plaatsing als hoofdzaak zag van de bestraffing van bedelarij en landloperij (en niet de hoofdstraf zelf die aanzienlijk lichter was, zoals verderop blijkt). De rechter kon in alle gevallen besluiten tot opzending naar een RWI onder voorwaarde dat de betrokkene tot werken in staat was.⁵⁸⁰ Voor opzending voor openbare dronkenschap was recidive daarentegen voorwaarde.

In de praktijk veranderde er weinig met de overgang van bedelaarsgesticht naar rijkswerkinrichting. Het bestaande personeel bleef grotendeels aan en er was geen sprake van bijscholing van de uitvoerende ambtenaren.⁵⁸¹ Ook het gemeenschapsregime bleef gehandhaafd. Dit betekende dat de verpleegden gezamenlijk werkten, aten en sliepen. In het nieuwgebouwde tweede gesticht was sprake van nachtelijke afzondering in alkoven (afgesloten slaapkooien). Angst voor onzedelijkheid en de wens het strafkarakter te versterken waren hier debet aan.⁵⁸² Het gemeenschapsregime betekende een belangrijk verschil met de gevangenen die inmiddels grotendeels waren overgegaan op cellulaire opsluiting.⁵⁸³ In 1886 zat meer dan 80 procent van de correctioneel veroordeelden opgesloten in een cellulaire gevangenis.⁵⁸⁴ Herman Franke staat in zijn dissertatie over twee eeuwen gevangenisstraf uitgebreid stil bij de gevolgen van deze eenzame opsluiting voor de geestestoestand van de gevangenen.⁵⁸⁵

⁵⁷⁹ Struijk, *De ISD in perspectief*, 102.

⁵⁸⁰ Ibidem, 111-114.

⁵⁸¹ De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime*, 21.

⁵⁸² Ibidem, 24 en 29.

⁵⁸³ Sjoerd Faber, 'Veenhuizen als Rijksinstelling' in Auke van der Woud e.a., *Veenhuizen, een erfenis voor de toekomst*, 45; De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime*, 21-24.

⁵⁸⁴ Herman Franke, *De macht van het lijden. Twee eeuwen gevangenisstraf in Nederland* (Amsterdam 1996) 118; De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime*, 13.

⁵⁸⁵ Herman Franke, *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland*. (Utrecht 1990) 399-418.

De overgang naar een ‘strafkolonie’ zou echter niet verhinderen dat nog steeds velen daar op eigen verlangen bleven komen, aldus voormalig directeur Bientjes, hoewel zij daar nu een vonnis voor moesten uitlokken. Het rijk nam diverse maatregelen om ‘vrijwillige’ aanmelding tegen te gaan. Voorbeelden daarvan waren het inhouden van de pensioenen tijdens de duur van het verblijf in de RWI (of andere penitentiaire instellingen) in 1902 en de instructies aan de officieren van justitie, geen ‘stumperds’ die daar zelf om vroegen naar de RWI te sturen.⁵⁸⁶ In de loop van het eerste decennium van de twintigste eeuw nam het aantal opgezonden mannen af. Als oorzaak hiervoor wijst De Vries op de richtlijn van Justitie om beter te controleren of de veroordeelden tot werken in staat waren en om opzending vooral te gelasten bij landlopers wier geboorteplaats binnen het eigen arrondissement lag.⁵⁸⁷

Onder de nieuwe wet van 1886 bleven de vrouwen vooralsnog gehuisvest in Veenhuizen I, terwijl de mannen een onderkomen kregen in Veenhuizen II en III. De Ommerschans bleef tot eind 1889 in gebruik, waarna de daar ondergebrachte mannen in Veenhuizen terechtkwamen.⁵⁸⁸ Naar Hoorn gingen de voor openbare dronkenschap opgezonden mannen, de ergste recidivisten, de mannen die zich in Veenhuizen ernstig misdragen hadden en zij die de Joodse religie aanhingen. Aanvankelijk was de nieuwbouw van Veenhuizen I voor de vrouwen bestemd. De afname van het aantal vrouwelijke ‘verpleegden’, zoals de gangbare term voor de populatie van de RWI’s was, bracht de minister ertoe voor te stellen de vrouwen naar elders over te brengen. Zo kon het rijk het nieuwe Veenhuizen I, dat berekend was op 400 vrouwen, beter benutten.⁵⁸⁹ Het aantal vrouwen dat was veroordeeld voor bedelen en zwerven, liep volgens Jacob Bierens de Haan terug van 309 in 1883 (twaalf procent van alle opgezonden voor bedelen en zwerven) naar 183 (zeven procent) in 1888 en naar 125 in 1893 (vijfenvijf procent). Het aantal mannen steeg in diezelfde periode van 2235 naar 2416 en daalde tussen 1892 en 1893 naar 2208.⁵⁹⁰

Voor de vestiging van een aparte rijkswerkinrichting voor vrouwen viel het oog op de militaire strafgevangenis in Oegstgeest. Met de annexatie van dat deel van Oegstgeest waar de RWI gevestigd was, kwam de RWI in 1896 op Leids grondgebied te liggen. De militaire strafgevangenis was ooit gebouwd (maar nooit als zodanig gebruikt) als Pesthuis (en tot 2016 onderdeel van Museum Naturalis in Leiden). Rijksbouwmeester Willem Cornelis Metzelaar, die het nieuwe eerste gesticht in Veenhuizen ontworpen had, kreeg de opdracht de militaire strafgevangenis geschikt te maken als werkinrichting voor vrouwen. Vooralsnog ging het rijk uit van een capaciteit van 240 vrouwen. Er kwamen vijf slaapzalen met elk 48 alkovens. De rest van het gebouw bood ruimte aan werkzalen, een wasserij, een drogerij, magazijnen, een ziekenzaal, een school en een bibliotheek. Ook het merendeel van het personeel kwam op het terrein van de RWI te wonen. In het strafcellengebouw zou het Leidse Huis van Bewaring

⁵⁸⁶ Zie de noot onderaan bladzijde 36 en 37 in Bientjes e.a. *De Rijkswerkinrichtingen; Handelingen van de Raad*, 17-02-1902, 4 (Erfgoed Leiden en Omstreken).

⁵⁸⁷ De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime*, 72-73 en 76.

⁵⁸⁸ Windt, ‘Bedelarij’, 37; Bientjes e.a., *De Rijkswerkinrichtingen*, 34.

⁵⁸⁹ *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* van 14-2-1888 (geraadpleegd via www.delpher.nl).

⁵⁹⁰ Jacob Bierens de Haan, *De Nederlandse strafbepalingen tegen bedelarij en landloperij. Een historisch, statistisch en kritisch onderzoek* (Dissertatie Utrecht 1895) 71-72.

(daarvoor gevestigd in het Gravensteen) onderdak krijgen. Na 1902 kwamen hier woningen voor de zaalopzichteressen.⁵⁹¹

4.3 Doel rijkswerkinrichtingen: straf, bescherming van de samenleving, afschrikking of verbetering?

De RWI was uitsluitend bedoeld als straf voor mensen die tot werken in staat waren, maar zich liever staande hielden met bedelen en zwerven en voor hen die zich (herhaaldelijk) schuldig hadden gemaakt aan openbare dronkenschap. Zij hadden met elkaar gemeen dat zij in de visie van de staat een (overlast-)gevaar vormden voor de samenleving.⁵⁹² ‘De rijkswerkinrichtingen die voor rekening van de staat worden onderhouden moeten zuiver strafkoloniën zijn. Aan de gemeenten behoort de armverzorging te worden overgelaten voor zover de kerkelijke of bijzondere liefdadigheid daar niet in voorziet’.⁵⁹³ De landloperij zou zelfs ‘een ware plaag en schrik voor vooral de bewoners op het platteland vormen waar het politietoezicht logischerwijs vrij gebrekkig was’.⁵⁹⁴ Petrus van Duyne toonde echter aan dat de meeste bedelaars en landlopers in Nederland stedelijke paupers waren. Slechts 31 procent van hen was oorspronkelijk afkomstig uit steden en dorpen met minder dan 10.000 inwoners en maar liefst 41 procent kwam oorspronkelijk uit één van de zes grote steden.⁵⁹⁵ Min of meer hetzelfde beeld komt naar voren uit een steekproef van de signalementskaarten van de mannen die tussen 1896-1901 in Veenhuizen opgesloten zaten. Van hen was 45 procent afkomstig uit een grote stad, 20 procent uit een kleinere stad of dorp en 35 procent had geen laatste verblijfsplaats opgegeven.⁵⁹⁶ Zoals in hoofdstuk 5 naar voren komt, kwamen ook de vrouwen merendeels (58%) uit een stad.

Behalve een straf voor luiheid, was het doel van de RWI ook afschrikking van potentiële bedelaars, zwervers en ‘openbare dronkaards’.⁵⁹⁷ De lange straftermijn van maximaal één (bij dronkenschap) tot drie jaar (bij bedelen en landloperij) was nodig om een derde doel te behalen. De staat hoopte met langdurige gedwongen arbeid de ‘verpleegden’ tot inkeer te brengen en te ‘genezen’ van hun ‘kwaal’. De door hen verrichte arbeid moest niet alleen bijdragen aan de kosten die de staat maakte voor hun onderdak, onderhoud en bewaking, maar ‘hoofdzakelijk om hen aan den arbeid te gewennen’.⁵⁹⁸ Hierin, en in het idee dat bedelarij, landloperij en openbare dronkenschap een sterke relatie hadden met zwaardere vormen van overtredingen, lag de rechtvaardiging van de zwaarte van de straf. Deze was immers in strijd met de neoklassieke

⁵⁹¹ Marinus Petersen, *Gedetineerden onder dak. Geschiedenis van het gevangeniswezen in Nederland van 1795 af, gezien van zijn behuizing* (Proefschrift, Leiden 1978) 831.

⁵⁹² Als vierde categorie kwamen vanaf 1911 souteneurs in aanmerking voor opzending naar een RWI. Deze categorie is niet relevant voor dit proefschrift omdat deze alleen van toepassing was op mannen. Zie Sanne Struijk, *De ISD in perspectief. Een studie naar de ISD-maatregel in het licht van het Nederlands strafrechtelijk sanctiestelsel ter bestrijding van recidive en criminele overlast* (Rotterdam 2011), 114.

⁵⁹³ H.J. Smidt, *De geschiedenis van het Wetboek van Strafrecht deel I* (tweede druk Haarlem 1891) 355, geciteerd in Struijk, *De ISD in perspectief*, 102.

⁵⁹⁴ H.J. Smidt, *De geschiedenis van het Wetboek van Strafrecht deel III* (tweede druk Haarlem 1892), 236, geciteerd in Struijk, *De ISD in perspectief*, 104.

⁵⁹⁵ Petrus van Duyne, ‘Landlopers in het nieuwe Wetboek van Strafrecht’, *Tijdschrift voor criminologie* 29:4 (1887) 79-91, aldaar 83.

⁵⁹⁶ Weevers e.a., ‘Schipbreukelingen’, 88.

⁵⁹⁷ Struijk, *De ISD in perspectief*, 104.

⁵⁹⁸ Struijk, *De ISD in perspectief*, 109; De Vries, *Honderd jaar*, 33.

opvatting dat de strafmaat afhankelijk moest zijn van de ernst van het delict. Het Wetboek van Strafrecht van 1886 stond in het teken van het (neo)klassieke strafrecht waarin vooral de daad en niet de dader centraal stond. Hierbij geldt de kanttekening dat in het neoklassieke strafrecht straf niet langer uitsluitend als middel, maar ook als doel op zich werd gezien: vergelding van moreel verwerpelijk gedrag. In die visie was de mens niet langer een rationeel calculerend wezen dat zich door het risico op straf van het plegen van delicten liet weerhouden, maar ook een zedelijk wezen. Meer aandacht voor de dader was daarom noodzakelijk om zijn of haar (mate van) schuld aan een delict vast te stellen. Dit laatste was het gevolg van het leidende principe dat straf proportioneel moest zijn aan de daad.⁵⁹⁹ De oorzaak (aangeboren of sociaal) waardoor de dader tot zijn of haar daad zou zijn gekomen, speelde hierin nog steeds geen rol.⁶⁰⁰

De bijkomende straf van opzending naar een RWI doet ook denken aan de Nieuwe of Moderne Richting. Dit komt in de eerste plaats door de buitensporig lange duur van de straf. Een andere reden is dat deze zich richtte op een specifieke doelgroep en onder een zeer specifieke voorwaarde. Het neoklassieke strafrecht bood enige mogelijkheid om bij de strafbepaling rekening te houden met gedragsverbetering. De duur van de bijkomende straf van maximaal drie jaar week echter wel heel sterk af van de hoofdstraf.⁶⁰¹ Hoewel deze vooral was ingegeven door de wens tot verbetering, speelde bescherming van de samenleving ook een rol. Dit duidt eveneens op enige invloed van de Moderne Richting. Zo wees de arrondissementsrechtbank van Heerenveen in diverse vonnissen heel expliciet op de 'bedreiging van de maatschappelijke veiligheid' die van bedelarij uit zou gaan.⁶⁰² Dit alles laat zien dat er meestal geen sprake was van een scherpe cesuur, maar dat opeenvolgende visies en praktijken meestal zeer geleidelijk in elkaar overvloeiden.

De Drankwet van 1881 stelde bestraffing van openbare dronkenschap wettelijk verplicht. Het leidde tot artikel 453 van het Wetboek van Strafrecht van 1886 dat bepaalde dat de maximale (hoofd-)straf voor dronkenschap bij de eerste keer een geldboete van vijftien gulden bedroeg. Indien de overtreder binnen een jaar na het onherroepelijk worden van een eerdere veroordeling in herhaling viel, kon in plaats van een geldboete een hechtenis van maximaal drie dagen worden opgelegd. Een tweede herhaling, binnen een jaar nadat de eerste veroordeling wegens herhaling onherroepelijk was geworden, leverde een hechtenis van maximaal twee weken op. Vanaf een derde en volgende herhalingen, steeds binnen een jaar gepleegd nadat de laatste veroordeling onherroepelijk was geworden, was een hechtenis van maximaal drie weken aan de orde. Pas in het laatste geval kwam opzending naar een RWI in beeld, uiteraard onder voorwaarde dat de betrokkene tot werken in staat was.⁶⁰³ Anders dan bij openbare dronkenschap kwamen bedelaars en zwervers al bij een eerste keer voor opzending naar een RWI in aanmerking. Voor beide groepen was de minimale termijn drie maanden. De maximale straf voor openbare dronkenschap lag met één jaar aanzienlijk lager dan die van drie

⁵⁹⁹ Struijk, *De ISD in perspectief*, 16-19.

⁶⁰⁰ Ibidem, 21.

⁶⁰¹ Ibidem, 110. De hoofdstraf varieerde van enkele dagen (maximaal twaalf) hechtenis tot maximaal drie maanden als sprake was van bedelen in vereniging, zie T.J., Noyon, *Het Wetboek van Strafrecht verklaard*, bewerkt door G.E. Langemeijer, derde deel (vijfde druk; Arnhem 1949) 433.

⁶⁰² Tresoar, Toegang 18-01, onder andere inventaris 228.

⁶⁰³ Struijk, *De ISD in perspectief*, 115- 116; Gemma Blok, *Ziek of zwak. Geschiedenis van de verslavingszorg in Nederland* (Amsterdam 2011) 44; Noyon, *Het Wetboek van Strafrecht verklaard*, 508.

jaar voor de bedelaars en zwervers. Gedaagden voor openbare dronkenschap kwamen voor een kantongerecht, terwijl bedelaars en landlopers voor een arrondissementsrechtbank, een hogere rechtbank, terechtstonden. Bovengenoemde verschillen maken het aannemelijk dat de staat aan openbare dronkenschap minder aanstoot nam dan aan bedelen en zwerven.

De opzending naar een RWI had veel weg van een maatregel, waarbij de straf niet in verhouding staat tot de zwaarte van het gepleegde delict. Desondanks stond deze als bijkomende straf vermeld in het Wetboek van Strafrecht. Behalve dat dit het strafkarakter (geen armenzorg) moest benadrukken, was een andere reden dat de plaatsing in een RWI aan een termijn gebonden was. Bij een maatregel zou dat niet het geval zijn.⁶⁰⁴ Opmerkelijk is dat betrokkenen de ‘opgezonden’ bleven aanduiden als verpleegden, in plaats van als veroordeelden. Deze term doet eerder denken aan mensen die zorg nodig hebben dan aan mensen die een straf ondergaan.⁶⁰⁵

Een bijkomende straf betekende dat de rechter de straf van opzending niet zelfstandig kon opleggen, maar dat deze gekoppeld moest zijn aan een hoofdstraf en hij deze pas na voltrekking van de hoofdstraf kon laten ingaan. De hoofdstraf voor bedelen en landlopen was, op basis van artikel 432 van het Wetboek van Strafrecht van 1886, bepaald op maximaal twaalf dagen hechtenis in een huis van bewaring.⁶⁰⁶ Van bedelarij of landloperij in vereniging gepleegd door drie of meer personen ging blijkbaar een grotere dreiging uit: artikel 433 bepaalde dat de hoofdstraf die hierop stond kon oplopen tot maximaal drie maanden.⁶⁰⁷ Artikel 434 maakte plaatsing in een RWI mogelijk.⁶⁰⁸

Arbeid ter morele verbetering

Arbeid was het middel bij uitstek om de bedelaars, zwervers en herhaalde dronkwetovertreeders te genezen van hun ‘kwaal’. Deze arbeid lag in het verlengde van hun genderrollen.⁶⁰⁹ Voor de mannen bestond deze voornamelijk uit het bewerken van het land met als doel de bevolking en het personeel van Veenhuizen (en andere RWI’s en gevangenissen) te voeden. Daarnaast waren zij actief op de vele werkplaatsen, eveneens om zoveel mogelijk zelfvoorzienend te zijn. Concurrentie met het bedrijfsleven moest zoveel mogelijk vermeden worden. Op het terrein lag o.a. een smederij, timmerwerkplaats, kuiperij, mandenmakerij en een bezembinderij.⁶¹⁰ In 1889 bouwden de ‘verpleegden’ een administratiegebouw bij Veenhuizen I en tussen 1895 en 1900 zelfs een nieuw Veenhuizen II ter vervanging van het oude tweede gesticht.⁶¹¹ Een kleiner aantal, vooral degenen die ouder en in minder goede conditie waren, werkte in de huishoudelijke dienst.⁶¹²

⁶⁰⁴ Sjoerd Faber, ‘Veenhuizen als rijkswerkinstelling’, in: Auke van der Woud e.a., *Veenhuizen. Een erfenis voor de toekomst* (Groningen 1994) 41-50, aldaar 43; Struijk, *De ISD in perspectief*, 103.

⁶⁰⁵ Faber, ‘Veenhuizen als rijkswerkinstelling’, 44; De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime*, 29.

⁶⁰⁶ Noyon, *Het Wetboek van Strafrecht verklaard*, 439.

⁶⁰⁷ Ibidem, 630.

⁶⁰⁸ Ibidem, 631.

⁶⁰⁹ Barry Godfrey, ‘A historical perspective on criminal justice responses to female and male offending’, in: Rosemary Gartner and Bill McCarthy eds., *Oxford handbook of gender, sex and crime* (2014) 158-174, aldaar 167.

⁶¹⁰ De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime*, 35-36.

⁶¹¹ Ibidem, 24-26.

⁶¹² Ibidem, 36.

De vrouwen vulden hun dagen grotendeels met het (aan-)breien van sokken, kousen en handschoenen en met het naaien van lakens en kleding. Dit brei- en naaiwerk was bestemd voor andere rijkswerkinrichtingen, gevangenissen, rijksopvoedingsinrichtingen, het ministerie van Koloniën (hierheen gingen de wat fijnere katoenen sokken), de rijkskrankzinnigeninrichting in Medemblik en diverse klinieken.⁶¹³ Daarnaast vervaardigden de verpleegden kledingstukken, zoals dag- en nachtmutsen, borstrokken en boezelaars, voor eigen gebruik. De vrouwen in de RWI die ongeschikt waren voor het breiwerk hielden zich onledig met het pluizen, schrobberen, kaarden en twijnen van de (Drentse) wol. Deze liet de hoofddirecteur vanuit Veenhuizen opsturen.⁶¹⁴ In 1893 kwam er een breimachine op proef en in 1900 schafte de RWI drie Singer trapnaaimachines aan.⁶¹⁵ Een kleiner aantal werkte in de huisdienst (wassen, hulp in de keuken, schoonmaken) of in de tuin van de RWI.⁶¹⁶ Ook schakelde de RWI sommige vrouwen in als zaalopzichter. Een ander was als ‘lampeniste’ verantwoordelijk voor het aansteken van de lampen.⁶¹⁷

Het Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen (NGZVG) benoemde in 1913 een commissie om onderzoek te doen naar het soort arbeid dat vrouwen in de gevangenissen verrichtten. In het verslag van deze commissie over de periode 1910-1913 sprong de RWI er aanzienlijk beter uit dan de andere gevangenissen.

De hier verkregen indruk was zeer gunstig met de huishouding, het koken (ook [...] voor het daarnaast gelegen Rijksopvoedingsgesticht) en divers naai- en breiwerk, werden de vrouwen zeer behoorlijk bezig gehouden, en dit niettegenstaande deze bedelaarsters, landloopsters en drankzuchtigen zeker niet de gemakkelijkste mensen zijn om ook zelfs een begrip van geregelde arbeid bij te brengen.⁶¹⁸

De commissie was ook zeer te spreken over de verscheidenheid in de arbeid: naast ‘klein kindergoed’ voor de vrouwenkliniek in Utrecht ook ‘netjes genaaide jurken voor de tuchtschoolmeisjes. Alle werk zag er trouwens goed uit. Vele vrouwen waren in staat een kledingstuk geheel te knippen en te naaien’. De commissie vond ‘grondige kennis van de nuttige handwerken’ voor een vrouw vrij essentieel: ‘Knippen en naaien van eenvoudige onder- en bovenkleding, verstellen, stoppen, mazen en breien’.⁶¹⁹ Eén van de aanbevelingen was dan ook ‘methodisch onderricht in nuttige handwerken’. Hieraan ontbrak het in veel

⁶¹³ Archief Den Haag, Rijkswerkinrichting voor Vrouwen te Leiden (tot 1889 Veenhuizen), toegang 3.05.06, inventaris 8, missivenboeken, uitgaande stukken (6 januari 1891).

⁶¹⁴ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 9, missivenboeken, ingekomen stukken (jaarverslagen over 1900, januari 1901).

⁶¹⁵ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr.8 (december 1893); Ibidem, inv.nr 9 (jaarverslagen over 1900, januari 1901).

⁶¹⁶ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 9, missivenboeken, ingekomen stukken (jaarverslagen over 1900, januari 1901).

⁶¹⁷ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie [periode 1876-1914], nummer toegang 2.09.05, inventarisnummer 2390/2392 (gratieverzoek Maria Westerveld, juni 1894).

⁶¹⁸ *De arbeid van de vrouw in de gevangenis. Verslag aan het Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen* (1915) 13.

⁶¹⁹ *De arbeid van de vrouw in de gevangenis*, 8.

vrouwengevangenissen, terwijl dit zowel ‘in de huishouding’ als bij het zoeken naar werk zeer van pas zou komen.⁶²⁰

Dit standpunt is tien jaar eerder ook terug te vinden bij de leiding van de RWI. Deze sprak in het jaarverslag over 1900 haar afkeuring uit over het gebrek aan belangstelling voor de naailessen: ‘immers wat is een vrouw die niet in staat is zelf lijf- en huishoudgoed te maken en dit te onderhouden’.⁶²¹ Helaas was de directrice (C. van Gelder) over de duurzaamheid van de behaalde resultaten:

zeer sceptisch gestemd [...], hetgeen natuurlijk verband houdt met den aard der verpleegde vrouwen die onder behoorlijk toezicht wel tot werken zijn te brengen, doch in het algemeen te slap zijn om na het verlaten der inrichting het daar geleerde zelfstandig toe te passen.⁶²²

Voor het door de verpleegden verrichte werk bestonden vaste tarieven. De RWI moest zich tegenover de minister verantwoorden bij afwijkingen hiervan. Twee derde van het verdiende loon kregen de RWI-vrouwen als zakgeld en mochten zij besteden in de kantine, waar spek, snuif en margarine te koop waren. Een voorstel (via het jaarverslag over 1900) om het assortiment in de kantine uit te breiden met haring, ‘in het belang van de gezondheid der verpleegden’, werd door minister Cort van der Linden in 1901 zonder enige motivatie geweigerd.⁶²³ Misschien was de reden dat het voedselaanbod niet te aantrekkelijk mocht worden met het oog op het strafkarakter van de RWI. Dit was bijvoorbeeld de aanleiding voor het schrappen van melk in 1890.⁶²⁴ De rest van het verdiende geld stortte de directie in een zogenaamde uitgaanskas. Deze uitgaanskas was bedoeld voor reiskosten en voor levensonderhoud na ontslag. In een brief aan de minister verdedigde het college van regenten de beslissing om het reisgeld niet van de uitgaanskas af te trekken, als dat ertoe zou leiden dat de verpleegde onderweg niets zou kunnen ‘verteren’. Bovendien zouden zij dan op de plaats van bestemming ‘onmiddellijk weder ten laste van armbestuur of rijk komen’.⁶²⁵

Behalve van verplichte arbeid, verwachtte de RWI ook veel heil van de godsdienstoefeningen voor de verbetering van de inborst en het gedrag van de ingezetenen van de werkinrichting. Hiertoe waren een rooms-katholieke kapelaan, een dominee en een Israëlitische geestelijke aan de RWI verbonden. Hoewel de vrouwen gezamenlijk arbeidden in de diverse werkzalen, waren zij in de ‘verblijfszalen’ en in de slaapzalen naar godsdienst van elkaar gescheiden.⁶²⁶

⁶²⁰ Ibidem, 60.

⁶²¹ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr 9; (geciteerd in Marian Weevers en Catrien Bijleveld, ‘Uitgediende hetaeren, verjaagde concubines en in den steek gelatenen’, *Tijdschrift voor Criminologie* 52:4 (2010) 351-365, aldaar 362).

⁶²² *De arbeid van de vrouw in de gevangenis*, 13.

⁶²³ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv 9 (jaarverslag over 1900, januari 1901).

⁶²⁴ NL-HaNA Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 3763 (23-7-1890).

⁶²⁵ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr 8 (september 1890).

⁶²⁶ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr 8 (april 1890).

4.4 Definitie en toepassing bijkomende straf van opzending naar een RWI

Opzending naar een RWI was geen verplichting. Het was aan de kanton- of arrondissementsrechter om te beoordelen of degenen die terechtstonden zich inderdaad schuldig hadden gemaakt aan landloperij, bedelarij of openbare dronkenschap en zo ja, of opzending geboden was.⁶²⁷ Het Wetboek van Strafrecht van 1886 verstond onder landloperij het *zonder middelen van bestaan* rondzwerven en onder bedelarij het *in het openbaar* bedelen. Dit hoefde niet per definitie te betekenen dat er om een aalmoes gevraagd werd: een bedelende houding was voldoende.⁶²⁸ Het wetboek omschreef tot slot openbare dronkenschap als het zich in kennelijke staat van dronkenschap op de *openbare* weg bevinden. Bedelen en dronkenschap moesten dus nadrukkelijk in het openbaar plaatsvinden of ‘het karakter van openbaarheid’ dragen, zulks ter beoordeling van de rechter, wilden deze handelingen strafbaar zijn. Van dit laatste was bijvoorbeeld sprake als het bedelen op een vanaf de openbare weg zichtbare locatie plaatsvond.⁶²⁹ De vraag of het publiek aanstoot kon nemen aan bedelarij of dronkenschap stond centraal. Bij landlopen achtte de wetgever de toevoeging van openbaarheid blijkbaar niet nodig. De toevoeging ‘kennelijke staat’ betekende dat de dronkenschap zo duidelijk zichtbaar was dat dit het publiek zou *kunnen* hinderen.⁶³⁰ Dat al deze handelingen in het openbaar moesten plaatsvinden om strafbaar te zijn, onderstreept het eerdergenoemde belang dat de wetgever hechtte aan bescherming van de samenleving tegen de overlast van mensen met een afwijkende leefstijl. Dit leek, samen met gedragsverbetering, de belangrijkste motivatie voor de langdurige straf van opzending.

Desondanks bleken rechtbanken soms hun eigen interpretatie van de wet te geven. Alberta Alfes kreeg bijvoorbeeld een straftermijn van drie jaar voor bedelen opgelegd omdat zij in een brief aan een vroegere werkgeefster om geld gevraagd had.⁶³¹ Strikt genomen was deze straf hier niet van toepassing: het bedelen had niet in het openbaar plaatsgevonden. Zij lijkt een uitzondering.

De rechter moest ook bepalen of de beklaagde in staat was te werken en dat ‘met redenen omkleed’ in het vonnis laten vermelden.⁶³² De verklaring van de verdachte zelf vormde hiervoor de belangrijkste grondslag. Meestal voegde de rechter daaraan toe dat hij deze verklaring voor waar hield op grond van haar uiterlijk. De 20-jarige Helena van Mastbergen moet ongeveer zes en een halve maand zwanger geweest zijn toen zij in 1896 terechtstond voor landloperij voor de arrondissementsrechtbank van Den Bosch. Aan de ‘wachtmeester commandant marechaussee’ te Waalwijk, die haar had aangehouden, bekende zij dat zij de laatste tijd ‘zonder middelen van bestaan’ zwervende was.⁶³³ Mogelijk had de ‘bewaarster’, die haar bij aankomst in de gevangenis van Den Bosch fouilleerde, haar zwangerschap ontdekt. Deze bevestigde bij de rechtszitting echter alleen dat bij fouillering was gebleken dat Helena geen geld of goederen

⁶²⁷ Struijk, *De ISD in perspectief*, 110.

⁶²⁸ Noyon, *Het Wetboek van Strafrecht verklaard*, 439.

⁶²⁹ Ibidem, 441.

⁶³⁰ Ibidem, 508-509.

⁶³¹ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2480 (gratieverzoek Alberta Alfes oktober 1896).

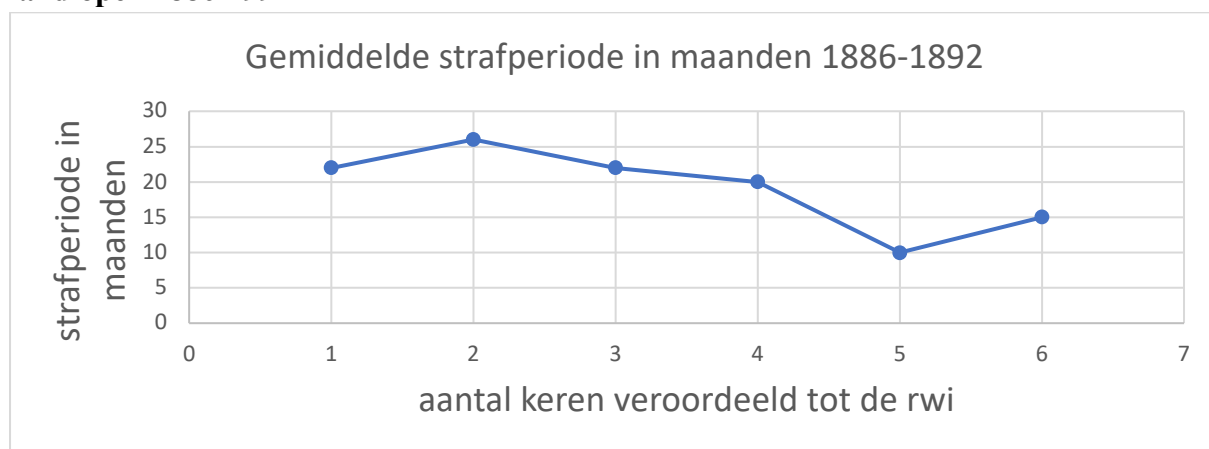
⁶³² Struijk, *De ISD*, 111 en 437-438.

⁶³³ Dit was een militair Rijkspolitiekorps dat aanvankelijk alleen in Limburg, Noord-Brabant en Zeeuws-Vlaanderen actief was.

had.⁶³⁴ Helena's zwangerschap was dus of niet ter sprake gekomen, of had geen rol gespeeld in de afwegingen. Het had wellicht een reden kunnen zijn om haar niet op te zenden.

Net zomin als bij de vraag of iemand tot werken in staat was, lijken de meeste rechtbanken uitgebreid stil te staan bij het bepalen van de meeste geschikte straftermijn. Evenals Struijk signaleert, wekken de termijnen die de vrouwen opgelegd kregen de indruk vrij willekeurig gekozen te zijn.⁶³⁵ Dit was vooral in de periode tussen 1886 en 1892 het geval. L.G. Eendenburg en G.L. Eendenburg hebben de gemiddelden (in maanden) bij de eerste tot en met de zesde opzending voor de periode 1886-1892 in kaart gebracht. Terwijl de gemiddelde opzendtermijn in deze periode bij de eerste recidive hoger uitvalt, laat deze daarna een gestage daling zien: het tegenovergestelde van wat men zou verwachten. Uiteraard konden de rechtbanken ook andere factoren dan recidive in overweging nemen bij het bepalen van de strafduur. Voorbeelden hiervan zijn leeftijd (ouderdom of jeugd), armoede en acute nood als verzachtende omstandigheid. De in hoofdstuk 6 besproken vonnissen bevatten echter nauwelijks een verwijzing hiernaar. Ook de termijnen die Ida Heins kreeg opgelegd, vertoonden een grillig patroon. Bij haar eerste veroordeling zond de arrondissementsrechtbank van Amsterdam haar voor drie jaar op. Toen zij binnen een maand na vrijlating weer voor dezelfde rechtbank stond, kreeg zij slechts twee jaar. De derde en laatste maal kreeg zij, ditmaal van de Haagse rechtbank, weer drie jaar opzending. Hierdoor zat zij precies een maand na haar vrijlating weer vast in de RWI.

Grafiek 4.1 Gemiddelde opzendtermijn per aantal malen veroordeeld voor bedelen of landlopen 1886-1892

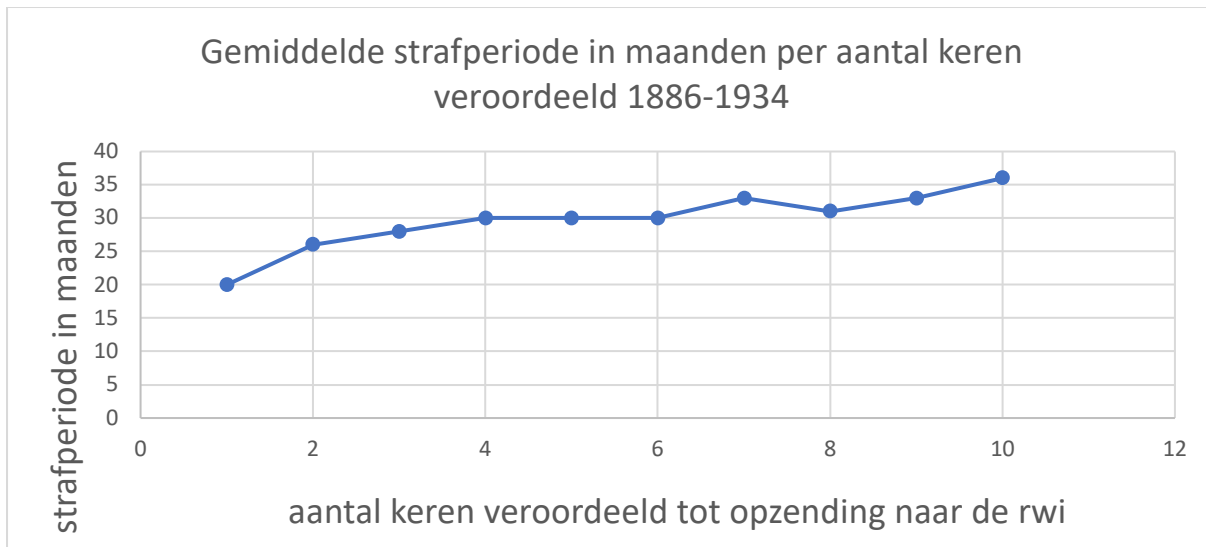
Bron: L.G. van Eendenburg en G.L. van Eendenburg, *Bedelaarsters en Landloopsters in de rijkswerkinrichting Veenhuizen, later Leiden (1886-1892)* (Koudekerk aan de Rijn 2004) 100.

Over de hele periode genomen lijkt de opzendtermijn wat minder willekeurig gekozen en is sprake van een voorzichtig opwaartse lijn tot bijna tweemaal zo hoog, zoals uit grafiek 4.2. hieronder blijkt. In individuele gevallen liet deze echter met enige regelmaat nog steeds een grillig patroon zien.

⁶³⁴ BHIC, toegang 24, inventaris 311, rolnummer 143 (arrondissementsrechtbank Den Bosch, 22 september 1896).

⁶³⁵ Struijk, *De ISD in perspectief*, 439.

Grafiek 4.2 Gemiddelde opzendtermijn per aantal veroordelingen voor bedelen of zwerven 1886-1934

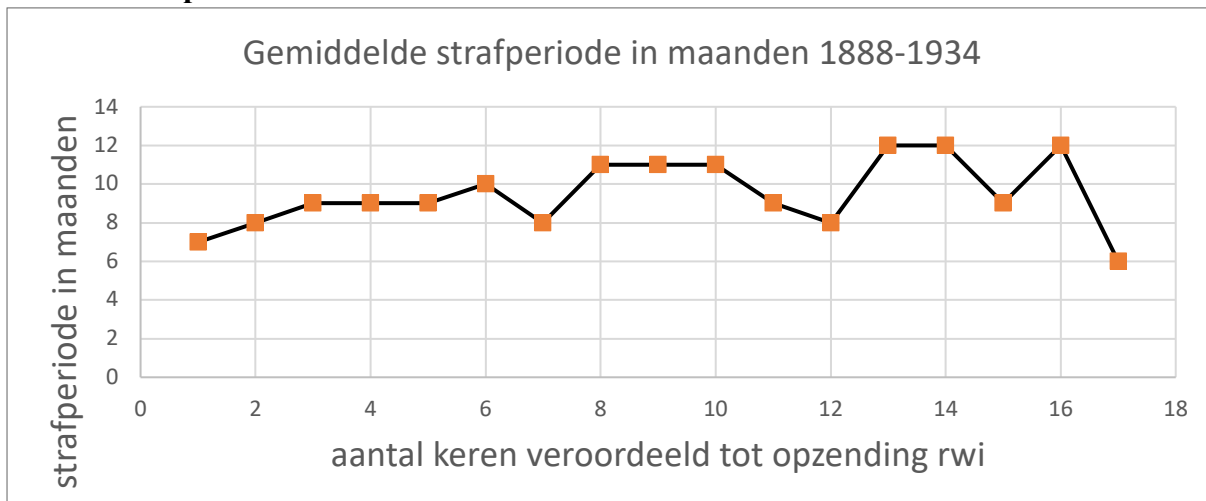

Bron: NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr 1-3 (1886-1934).

In de periode van 1886 tot 1907 was de gemiddelde opzendtermijn voor de vrouwen die veroordeeld waren voor bedelen en zwerven 24 maanden. Tussen 1907 en 1934 bedroeg deze 22 maanden. Over het algemeen waren deze vrouwen voor een redelijk lange termijn opgezonden, dicht bij de maximale dan bij de minimale termijn.

De opzendtermijn voor openbare dronkenschap vertoont over de hele periode 1888-1934 meer schommelingen, zoals onderstaande grafiek laat zien.

Grafiek 4.3 Gemiddelde opzendtermijn per aantal veroordelingen voor openbare dronkenschap

Bron: NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr 4-5 (1888-1934).⁶³⁶

⁶³⁶ Inschrijfbboek 4 voor openbare dronkenschap start op 10 januari 1888.

Antonia Hagelvlag die zeventien opzendingen voor openbare dronkenschap op haar conto had staan, kreeg meestal de maximale opzendtermijn van één jaar toebedeeld. Termijnen van drie, zes, acht of negen maanden kwamen echter ook voor. De laatste keer dat Antonia in de RWI belandde, kreeg zij slechts zes maanden. In alle zeventien gevallen werd zij berecht door het kantongerecht in Groningen. Zij moet daar dus een goede bekende geweest zijn. De gemiddelde termijn bij degenen die voor openbare dronkenschap vastzaten (waarbij de maximale termijn één jaar was) bedroeg acht maanden.

Aanvankelijk kwamen veroordelingen voor bedelarij (55 procent, 332 van de 600 vonnissen) vaker voor dan voor landloperij. De oorzaak hiervan lag grotendeels bij de rechtbank van Heerenveen. Deze had tot 1891 vrijwel uitsluitend vonnissen voor bedelarij op zijn naam staan. In slechts acht van alle 1612 veroordelingen voor bedelen of zwerven was sprake van een combinatie van beide delicten en in één vonnis van een combinatie van diefstal en bedelen. Over de hele periode (1886-1934) genomen waren er meer veroordelingen voor landloperij dan voor bedelarij. Dit verschil was met respectievelijk 57 procent (914) versus 43 procent (690) niet zo extreem als bij de mannen. Laatstgenoemden waren in de periode 1896-1901 in ruime meerderheid (88 procent) opgezonden voor landloperij.⁶³⁷ In België was het verschil tussen de opgezonden (mannelijke) bedelaars en zwervers eveneens groot: 84 procent voor landloperij tegen slechts vier procent voor bedelarij. De overige twaalf procent betrof veroordelingen voor zowel bedelarij als landloperij.⁶³⁸

Er bestonden grote verschillen in het aantal veroordelingen per rechtbank, niet alleen in absolute zin -het zou logisch zijn dat een rechtbank in een arrondissement met minder inwoners ook minder veroordelingen tot opzending uitsprak- maar ook relatief. Voor de vrouwen zag de verdeling van de veroordelingen voor bedelen en zwerven over de verschillende rechtbanken er als volgt uit.

Tabel 4.1 Veroordelingen vrouwen tot opzending voor bedelen en zwerven per arrondissementsrechtbank 1886-1934

Rechtbank	1886-1934	1907-1934	Totaal
Den Haag	368	33	401
Utrecht	180	68	248
Amsterdam	121	34	155
Heerenveen	120	2	122
Zutphen	92	16	108
Rotterdam	89	9	98
Alkmaar	46	6	52
Haarlem	44	1	45
Breda	40	19	59
Den Bosch	39	18	57
Leeuwarden	33	8	41
Zwolle	30	8	38
Groningen	29	17	46

⁶³⁷ Marian Weevers en Catrien Bijleveld, 'Schipbreukelingen van de maatschappij?' *Justitiële Verkenningen* 35:2 (2009) 75-92, 83.

⁶³⁸ Rik Vercammen, *Leven aan de rafelrand?* 118.

Rechtbank	1886-1934	1907-1934	Totaal
Assen	12	6	18
Arnhem	11	8	19
Almelo	10	9	19
Overig ⁶³⁹	39	36	75
Niet vermeld	11	-	11
Totaal	1314	298	1612

Bron: NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr 1-3.

Tot 1891 was Heerenveen absolute koploper met 109 veroordelingen. Na 1890 liep dit aantal snel terug tot deze rechtbank in de periode 1907 - 1934 geen rol in de vonnissen tot opzending meer speelde. Over de hele periode gezien had Den Haag de meeste vrouwen tot opzending veroordeeld, gevolgd door Utrecht. Den Haag was vooral in de periode tot 1907 drukbezocht, terwijl Utrecht verhoudingsgewijs meer veroordelingen kende na 1907. Het aantal veroordelingen door de rechtbank van Amsterdam bleef over de gehele periode redelijk stabiel. In hoofdstuk 6 sta ik uitgebreid stil bij de verschillen in toepassing van de wetsartikelen voor de bestraffing van bedelen en zwerven en mogelijke verklaringen hiervoor.

Zoals hierboven al aangegeven kwamen de overtredders van artikel 453 van het Wetboek van Strafrecht voor het kantongerecht.

Tabel 4.2. Veroordelingen vrouwen tot opzending voor openbare dronkenschap per kantongerecht 1886-1934

Kantongerecht	Aantal opzendingen voor dronkenschap
Rotterdam (meerdere kantongerechten)	117
Amsterdam (meerdere kantongerechten)	90
Groningen	72
Utrecht	35
Den Haag (meerdere kantongerechten)	30
Maastricht	24
Zwolle	23
Nijmegen	20
Arnhem	19
Den Bosch	17
Tilburg	16
Haarlem	15
Groenlo	15
Leeuwarden	13
Zutphen	11
Overig < 10	108
Totaal	625

Bron: NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr 4-5.

⁶³⁹ Maastricht, Middelburg, Roermond, Winschoten, Dordrecht, Zierikzee en Tiel waren tussen 1886 en 1907 (en ook tussen 1907 en 1934) verantwoordelijk voor minder dan 10 opzendingen (in totaal 36).

Dit keer was Rotterdam absolute koploper, gevolgd door Amsterdam en Groningen. De kantongerechten van Utrecht en Den Haag vaardigden voor openbare dronkenschap aanzienlijk minder veroordelingen uit. In hoofdstuk 6 sta ik stil bij mogelijke verklaringen hiervoor. Vervolgens sprongen er geen steden meer uit. Slechts vier veroordelingen stonden op naam van het Leidse kantongerecht. De nabijheid van de rijkswerkinrichting lijkt dus geen rol te hebben gespeeld. Zeeland (Terneuzen) is vrijwel afwezig met slechts twee opzendingen in totaal, gevolgd door Drenthe (Assen) met slechts zeven.

4.5 De praktijk: bestuur en regime

De drie complexen die de rijkswerkinrichting in Veenhuizen vormden, stonden onder toezicht van een college van regenten dat bestond uit plaatselijke notabelen. De dagelijkse leiding was in handen van een ‘hoofddirecteur’ die leiding gaf aan drie directeuren, één per gebouw. Deze directeuren hadden op hun beurt de leiding over diverse ‘onderdirecteuren’. Laatstgenoemden hielden toezicht op de zaalopzieners die verantwoordelijk waren voor de verblijfs- en slaapzalen.⁶⁴⁰

Het bestuur en de organisatie van de RWI te Oegstgeest zag er op hoofdlijnen hetzelfde uit. B.J. Beek, eerder directeur van de militaire strafgevangenis te Oegstgeest, trad per 1 januari 1890 aan als directeur van de nieuwe rijkswerkinrichting voor vrouwen. Over deze directeur was nogal wat te doen. De inspectie had in 1891 opgemerkt dat deze zich ‘al te weinig’ bemoeide met de huishoudelijke dienst. Hij was (te) vaak afwezig, wat deels op het conto van zijn zwakke gezondheid geschreven werd. Het college van regenten was eveneens van mening dat hij ‘wat meer toewijding zou kunnen tonen aan de taak die hem is toevertrouwd’ en meer aanwezig moest zijn.⁶⁴¹ Mogelijk waren sommige ‘verpleegden’ ook niet erg te spreken over deze directeur. Eén van hen, Aaltje Mink, kreeg in 1891 een maand ‘gewoon celarrest’ omdat zij ‘beledigende praatjes’ omtrent hem verspreid had.⁶⁴² Over zijn opvolger Karst Mensing was het college van regenten daarentegen zeer te spreken, zo blijkt uit de ‘conduitelijst’ van ambtenaren over 1900:

De directeur heeft ook in het jaar [...] zijne betrekking met grooten ijver, nauwgezetheid en toewijding waargenomen. Niettegenstaande de uitbreiding van zijn werkkring door de werkzaamheden, verbonden aan de waarneming van de betrekking van cipier van het huis van bewaring. Kunnen wij evenals vorige jaren, op het buitengewoon goed en zuinig beheer van den directeur met voldoening wijzen.⁶⁴³

In dezelfde conduitelijst stond ook een adjunct-directrice (K. van Ven) vermeld die eveneens, hoewel met de kanttekening dat zij nogal eens wat onbeheerst kon uitvallen, naar tevredenheid functioneerde:

is zeer goed ontwikkeld en beschaafd; was over het geheel flink in haar optreden en behartigde met toewijding de algemeene belangen van de inrichting. Zoo ook was haar

⁶⁴⁰ De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime*, 21.

⁶⁴¹ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 8 (juli 1891).

⁶⁴² NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 8 (november 1890).

⁶⁴³ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 9, (conduitestaat over 1900, januari 1901).

streven steeds de orde onder de verpleegden te handhaven. Niettemin was zij nog wel eens wat scherp, zowel tegen ambtenaren als verpleegden doch minder dan voorgaande jaren; terwijl steeds tot meer bezadigdheid werd uitgenodigd.⁶⁴⁴

De RWI voor vrouwen rekruteerde haar directeuren overwegend uit personeel van andere rijkswerkinrichtingen. Karst Mensing, die in 1897 aantrad, was onderdirecteur geweest bij het beheer in Veenhuizen.⁶⁴⁵ Mensing werd op zijn beurt opgevolgd door J. Riemsdijk toen hij in 1902 een aanstelling kreeg als directeur van het huis van bewaring in Amsterdam. Laatstgenoemde werkte daarvoor als commies (administratief ambtenaar) bij de directie van de rijkswerkinrichtingen in Veenhuizen. Toen Van Riemsdijk op 25 maart 1909 overleed trad J. Gijse Weenink aan, daarvoor (tijdelijk) directeur van Veenhuizen III.⁶⁴⁶ In juli 1911 kreeg laatstgenoemde een aanstelling als directeur van de bijzondere strafgevangenis voor mannen in Den Haag. Hierna nam waarschijnlijk C. de Gelder, sinds 1906 adjunct-directrice, het directeurschap waar (haar handtekening staat vanaf dat moment onder de inschrijvingen).⁶⁴⁷ In 1915 nam F.N. Leddy het roer over om in 1920 opgevolgd te worden door H. Faber, die daarvoor als directeur van het huis van bewaring in Heerenveen werkzaam was.⁶⁴⁸

In 1920 verhuisde de RWI naar Gorinchem om plaats te maken voor uitbreiding van het rijksopvoedingsgesticht voor jongens dat sinds 1910 in hetzelfde gebouw als de RWI gevestigd was (uiteeraard streng gescheiden van de vrouwen). Het aantal vrouwen was op dat moment sterk teruggelopen. Reden voor het *Leidsch Dagblad* om hier in augustus 1920 bij stil te staan met het bericht dat:

[..] de bevolking in de loop van haar dertigjarig bestaan alhier gaandeweg minder was geworden. Bij overbrenging uit Veenhuizen eind december 1889 bestond zij uit ruim 200 verpleegden en bijna elk jaar vanaf dien tijd werden er meer ontslagen dan er werden opgenomen zodat er thans geen 15 meer zijn. Waaraan is dit toe te schrijven? Mogelijk wel doordat dit volkje zich is gaan beteren? ⁶⁴⁹

In 1932 verhuist de RWI naar Breda, maar deze periode valt vrijwel geheel buiten het bestek van dit proefschrift.

Het college van regenten voor de rijkswerkinrichting in Oegstgeest/Leiden had ook het huis van bewaring in Leiden onder zijn beheer. Vooral in de eerste decennia leek de zeggenschap van de directeuren zich te beperken tot leidinggeven aan het uitvoerend personeel en de dagelijkse gang van zaken in de rijkswerkinrichting. Voor de meest eenvoudige zaken, zoals een gratis pet voor de directeur of een wekker voor de kookvrouw was toestemming van de minister nodig. De regenten voerden de correspondentie met de minister van Justitie en

⁶⁴⁴ Ibidem.

⁶⁴⁵ 'Besluiten en benoemingen', *De Tijd, godsdienstig staatkundig dagblad*, 25-5-1897.

⁶⁴⁶ 'Leiden 23 april', *Leidsch Dagblad* 23-4-1909.

⁶⁴⁷ Het *Leidsch Dagblad* maakte op 14 augustus 1906 melding van de benoeming van mejuffrouw C. de Gelder tot adjunct-directrice van de RWI voor vrouwen. Hoewel zij binnen twee weken alweer verzoekt die benoeming in te trekken (*Leidsch Dagblad* 27-08-1906) moet zij zich nogmaals bedacht hebben: haar naam duikt later diverse malen op in de missivenboeken en in andere bronnen.

⁶⁴⁸ 'Benoeemingen', *Leeuwarder Courant*, 25 oktober 1919.

⁶⁴⁹ 'Stadsnieuws. De Rijkswerkinrichting voor vrouwen', *Leids Dagblad* 23 augustus 1920.

hadden de regie over de aanbestedingen voor voedsel en andere benodigdheden die de inrichting zelf niet kon produceren. Evenals in Veenhuizen, bestond ook het college van regenten van de rijkswerkinrichting voor vrouwen in Oegstgeest/Leiden uit plaatselijke notabelen, waaronder fabrikanten, advocaten, kantonrechters en uitgevers. Voorbeelden zijn Carl Driessen, directeur van de Leidse Katoenmaatschappij, Egbert de Vries, advocaat en dijkgraaf, Frans de Stoppelaar, directeur uitgeverij Brill in Leiden en Martinus d'Aumerie, kantonrechter te Leiden.⁶⁵⁰ Veel van de regenten waren (ook) actief in de plaatselijke politiek als raadslid, burgemeester of wethouder. Vaak hadden zij zitting in meerdere besturen, waaronder dat van de Leidsche broodfabriek, de stedelijke werkinrichting, het Gereformeerd Minnehuis en de Maatschappij tot Nut van het Algemeen.

Naast een directeur en een adjunct-directrice, waren onder andere een geneesheer, een onderwijzeres, een commies, een magazijnmeester, een portier, een 'boodschaplooper' en diverse 'zaalopzichteressen' aan de RWI verbonden. Zoals eerder vermeld werden hier soms ook 'verpleegden' voor ingezet. Zo berichtte de directeur in 1895, naar aanleiding van een gratieverzoek voor Antonia Emmelot, aan het Openbaar Ministerie dat zij zich uitstekend gedroeg en op één van de zalen als opzichtster was aangesteld.⁶⁵¹ Hoe vaak en in welke gevallen dat gebeurde is niet duidelijk. Ook in het door mannen bevolkte Veenhuizen was het gebruikelijk dat verpleegden als kamerwacht of opzichter functioneerden, als zij hadden aangetoond deze positie waardig te zijn.⁶⁵²

Een groot deel van het personeel woonde op het terrein van de rijkswerkinrichting, waaronder de aan de RWI verbonden Rijksveldwachter. Een dominee, priester en 'Israëlitische' geestelijke waakten over het godsdienstige en zedelijke peil van de vrouwen.

Als dominee was aanvankelijk de als modern bekendstaande Hermanus Hagen aangesteld.⁶⁵³ De bewoordingen waarin hij zich over de verpleegden uitliet, klinken echter in eigentijdse oren niet heel modern, maar typisch negentiende-eeuws.

Zo meldde Hagen begin 1901 in een brief aan het college van regenten dat

evenwel van de gelegenheid om de Catechisatiën bij te wonen hoe langer hoe minder is gebruik gemaakt [deze waren dus blijkbaar, anders dan in de koloniën, niet langer verplicht], zoodat deze voorlopig zijn gestaakt tot [...] er zich wederom aanmelden of op aanmaning zich daartoe bereid verklaren; dat het bezoek in de ziekenzaal daarentegen veelvuldiger is geworden en zeker niet minder nut sticht; dat door prediking, bezoek en toespraak zooveel mogelijk de verpleegden opmerkzaam worden gemaakt op hare fouten en gebreken en haar de grote waarde onder het oog wordt gebracht van plichtsbetrachting, gehoorzaamheid en onderwerping aan hen die over haar zijn gesteld

⁶⁵⁰ Zie voor een korte biografie van de vier genoemde regenten (en andere Leidse notabelen): <https://www.begraafplaatsgroenesteeg.nl> (onder nader belichte personen).

⁶⁵¹ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv. nr. 2419 (gratieverzoek Antonia Emmelot, april 1895).

⁶⁵² De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime*, 49.

⁶⁵³ M. Buitenwerf-Van der Molen, *God van Vooruitgang: de popularisering van het modern-theologische gedachtengoed in Nederland (1857-1880)* (Hilversum 2007) 205.

en onderlinge welwillendheid en verdraagzaamheid, waardoor haar verblijf in de Werkinrichting haar tot een werkelijke zegen zou kunnen zijn.⁶⁵⁴

Zoals ook Franke signaleert, dacht men in de negentiende eeuw over verbetering vooral in religieuze en morele termen. ‘Zondige aandriften dienden door inkeer, berouw en godsdienstzin omgezet te worden in een verinnerlijkte drang tot goed gedrag’.⁶⁵⁵

Toen de rijkswerkinrichting in 1897 stil stond bij het 40-jarig jubileum van Hagen als predikant werd hij ‘door al de verpleegden en ambtenaren staande, het derde vers van Psalm 134 toegezongen’.⁶⁵⁶ Na zijn emeritaat op 1 mei 1897, volgde ondanks protesten van collegae die graag wederom een vrijzinnige dominee op die plek hadden gezien, de ‘orthodoxe scherpstlijper’ Vethake hem als predikant op. Deze protesten vonden plaats onder aanvoering van Hendricus Oort, hoogleraar theologie en echtgenoot van de eerste voorzitter van het damescomité, waarover verderop meer.⁶⁵⁷ Zijn werkzaamheden als geestelijke bij de RWI (en zijn bestuursfuncties) zette Hagen tot aan zijn dood in november 1901 voort, waarna Vethake deze overnam.

Dominee H.G. Hagen (Erfgoed Leiden en Omstreken)

Uit onder andere de gratieverzoeken blijkt dat de directie van de RWI zich over het algemeen heel gunstig over ‘hun verpleegden’ uitliet, ondanks de bekendheid met hun ‘ruwe en bandeloze’ leefstijl.⁶⁵⁸ Dat gold ook voor de hoofddirecteur van Veenhuizen, J.H.P. Gallée. Deze verzette zich in 1906 met klem tegen het beschikbaar stellen van lijken van ‘verpleegden’ voor het anatomieonderwijs aan de Universiteit van Groningen met als argument:

Al hebben sommige verpleegden een ongunstig verleden, al is drankmisbruik of ander wangedrag de reden van hun verval, de bevolking dezer gestichten bestaat niet uit misdadigers [onderstreping in de tekst zelf], zij zijn een soort meest zwakke armen die toch dikwijls wegens werkloosheid hun ‘toevlucht’ in de gestichten moeten zoeken.⁶⁵⁹

⁶⁵⁴ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 9 (brief dominee Hagen aan het college van regenten van de RWI, 15 januari 1901).

⁶⁵⁵ Herman Franke, ‘Opvoeding als doelbewuste civilisering. Een penitentiair beschavingsoffensief in het interbellum.’ *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 15:1 (1988) 108-130.

⁶⁵⁶ *Leidsch Dagblad*, 3 november 1896.

⁶⁵⁷ Boudien de Vries, ed., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 3* (Stichting geschiedschrijving Leiden 2004) 152.

⁶⁵⁸ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 9 (jaarverslag over 1900).

⁶⁵⁹ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 6638 (Geheim Archief met correspondentie tussen de RWI en het ministerie van Justitie 1877-1907 over de wens van universiteiten om de beschikking te krijgen over lijken van ‘verpleegden’ voor het onderwijs in de anatomie, brief hoofddirecteur Gallée van 31 maart 1906).

Verzorging

Waarschijnlijk werden de vrouwen, evenals de mannen, bij aankomst gewassen, eventueel ontluisd, en kregen zij uniforme kleding uitgereikt.⁶⁶⁰ De dossiers van de vrouwen die waren overgeplaatst naar Medemblik bevatten een lijst van de uit de RWI meegegeven kleding ‘toebehorende aan het Rijk’ waaronder vaak: een jak, een bovenrok, een baaienrok, een onderbroek, een hemd, kousen, een zakdoek, een borstrok, een zijzak, een halsdoek, een nachtmuts, een dagmuts, een boezelaar en een paar klompen.

Anders dan op de werkplekken waren de katholieke en protestantse vrouwen in de verblijfs- en slaapzalen van elkaar afgezonderd. Waarschijnlijk gebeurde dat niet met de Joodse vrouwen vanwege het kleine aantal. Tussen 1886 en 1907 waren er slechts zeven Joodse vrouwen opgenomen en na 1907 slechts twee. Al deze negen vrouwen zaten vast voor bedelen of zwerven. Alcoholmisbruik kwam veel minder voor onder Joden.⁶⁶¹ De Joodse vrouwen konden zich in de RWI aan hun gebruiken houden. In 1891 diende het college van regenten bijvoorbeeld een declaratie van 53,10 gulden in bij het ministerie voor ‘geoorloofde voeding gedurende het paasfeest’ voor vier ‘Israëlitische verpleegden’.⁶⁶²

De instelling verbouwde zelf selderij, andijvie, prinsessenbonen, aardappelen, prei, uien, wortelen, bieten, bruine bonen, ‘aardbeziën’[aardbeien] en bessen. De laatste waren bestemd voor de zieken. Om voor het hele jaar over voldoende voedsel te beschikken, maakte de RWI veel in. Veenhuizen leverde de vaten hiervoor. Wat aan eten overbleef, stuurde de directie naar de andere rijkswerkinrichtingen of gevangenissen. Zo verhuisden in 1906 vijf overtollige vaten andijvie, 200 kilo bieten en een vat selderij naar de rijkswerkinrichting in Hoorn.⁶⁶³ Andersom stuurde Veenhuizen regelmatig (overtollige of daar vervaardigde) goederen en levensmiddelen naar de RWI in Leiden.

De RWI serveerde drie maaltijden per dag. Uit het jaarverslag over 1900 en de aanbestedingen valt op te maken dat zowel ontbijt als avondeten bestond uit water, koffie en brood. Tussen de middag kregen de vrouwen een warme maaltijd, waarvan vleessoep (tweemaal per week), erwten, gort en bonen de basis vormden. De levensmiddelen waren deels afkomstig uit eigen tuin, de rest besteedde het college van regenten aan: onder andere bonen, erwten, gort, vlees, rundvet, gebuild en ongebuild tarwebrood en roggebrood.⁶⁶⁴ De RWI verontschuldigde zich in 1891 bij de minister voor het grote verbruik van (het duurdere en minder lang houdbare) tarwebrood. Dit was te wijten aan:

deels de gezondheidstoestand van de verpleegden onder wie vele ouden van dagen en zieken alsmede aan den slechte staat van de gebitten, anderdeels aan wellicht te groote toegevendheid van den vroegeren geneesheer, die verzoeken om verstrekking van tarwebrood nogal spoedig inwilligde.⁶⁶⁵

⁶⁶⁰ De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime*, 31.

⁶⁶¹ Evelien Walhout. *An infants' graveyard? Region, religion and infant mortality in North Brabant, 1840-1940* (Dissertatie Tilburg 2019) 97.

⁶⁶² NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr 8, (5 september 1891).

⁶⁶³ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr 9 (16 november 1906).

⁶⁶⁴ Zie onder ander het jaarverslag over 1900, januari 1901.

⁶⁶⁵ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr 8 (6 januari 1891).

Het college van regenten roemde deze geneesheer, Bartolotti Rijnders, in een getuigschrift in 1891 dan ook niet alleen om ‘zijn kunde, ijver en nauwgezetheid’, maar ook om zijn tact en humaniteit jegens de zieken.’⁶⁶⁶ Behalve door het brood, vielen de kosten voor voeding eveneens veel hoger uit omdat er door het grote aantal zieken meer eieren en boter nodig bleken dan geraamd.⁶⁶⁷ De verpleging van zieken vond plaats in een ziekenzaal onder toezicht van de geneesheer. Zij kregen extra voedingsmiddelen in de vorm van eieren, boter en fruit.

Het eten liet zowel in kwalitatief opzicht, als wat betreft de hoeveelheid, ‘niets te wensen over en allerm minst kwamen hieromtrent dan ook klachten in’, aldus het jaarverslag over 1900. Ook was sprake van ruim voldoende afwisseling van groentes. De RWI voor vrouwen streefde, net als andere (semi-) penitentiaire instellingen in die tijd, naar maximale autarkie.⁶⁶⁸ Financiële motieven speelden hierin een rol, maar ook de vrees voor ongewenste invloeden van buitenaf. Lakens en slopen werden elke twee weken gewassen, onder- en bovenkleding wekelijks. De vrouwen zelf kregen eenmaal per week een voetbad en maandelijks een warm bad voor het hele lichaam.⁶⁶⁹

Voor de aanschaf van extra hulpmiddelen, zoals aangepast schoeisel voor een vrouw met misvormde voeten of breukbanden was toestemming van de minister nodig. Liesbreuken kwamen nogal eens voor: alleen al in 1890, vroeg de RWI om toezending van zes breukbanden voor de ziekenzaal.⁶⁷⁰ In de maand juni van 1900 waren de verpleegden gevaccineerd en gerevaccineerd. Sinds de Epidemiewet van 1872 (tot 1927) bestond een indirecte vaccinatieplicht: voor schoolbezoek moesten kinderen een inentingsbriefje tonen.⁶⁷¹ Vrouwen die na afloop van hun straftijd te ziek waren om te vertrekken, mochten na akkoord van de minister langer blijven. In januari 1890 vroeg de RWI om een ‘15-tal kribben met nachtlegers compleet’ voor de ziekenzaal wegens het grote aantal zieken.⁶⁷² Op voorstel van de geneesheer vroegen de regenten in datzelfde jaar aan de minister hen te machtigen met het Academisch Ziekenhuis te Leiden (AZL) afspraken te maken over de overbrenging van vrouwen die een operatie moesten ondergaan of extra zorg nodig hadden. Hun verpleging en behandeling was kosteloos omdat ‘zij ten dienste van het onderwijs worden opgenomen’, zo verzekerde het College de Minister. Ook achtten de regenten het wenselijk dat het AZL zwangere vrouwen kort voor hun bevalling opnam.⁶⁷³ Dat dit geen overbodige regeling was, bewijzen de vele aantekeningen in zowel het inschrijfregister als de missivenboeken, van overbrenging van zwangeren of zieken naar bovengenoemd ziekenhuis. In zijn jaarverslag over 1900 merkte de directeur op dat hij de laatste tijd vooral oude en zwakke vrouwen heeft opgenomen.⁶⁷⁴ In het geval vrouwen niet in staat waren om zelfstandig te reizen, wat eveneens regelmatig aan de orde was, ging een begeleider mee. De vraag is uiteraard of vrouwen, die niet in staat waren alleen te reizen, wel in staat zouden zijn geweest te werken. Bij de overplaatsing van

⁶⁶⁶ Ibidem (18 april 1891).

⁶⁶⁷ Ibidem, (6 januari 1891).

⁶⁶⁸ Jean Paul Heinrich, *Particuliere reclassering en overheid in Nederland sinds 1823* (Arnhem 1996) 45.

⁶⁶⁹ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 9 (januari 1901, jaarverslag over 1900).

⁶⁷⁰ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 8 (28 mei 1890).

⁶⁷¹ Annet Mooij, *De onzichtbare vijand. Over de strijd tegen infectiezieken* (Amsterdam 2007) 130-135.

⁶⁷² NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 8 (8 januari 1890).

⁶⁷³ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 8 (11 januari 1890).

⁶⁷⁴ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 9 (jaarverslag over 1900).

‘krankzinnige’ vrouwen naar Medemblik, Grave of Woensel was begeleiding standaard het geval.

Het jaarverslag over 1906 meldde dat op 31 december van dat jaar 94 verpleegden aanwezig waren, waarvan twee in Medemblik verbleven. ‘Het aantal zieken bedroeg 141, waarvan 10 op 31 december nog onder behandeling waren.’ Een aantal vrouwen was blijkbaar meerdere malen ziek geweest. Desondanks staat in ditzelfde verslag te lezen dat de gezondheidstoestand voldoende werd geacht:

in aanmerking genomen de ongunstige levensomstandigheden, waarin de meeste verpleegden voor hunne opname verkeerd hebben [...].

De verpleging van zieken geschiedde door een vaste ‘zaalopzichteres’, bijgestaan door een daartoe geschikte verpleegde. Door de directie werd voortdurend toegezien dat de door den geneesheer gegeven voorschriften werden opgevolgd. [...] de visite en het ziekterapport werden des morgens gedaan, terwijl nu en dan ook op andere uren van de dag de hulp van den geneesheer werd ingeroepen.⁶⁷⁵

Kinderen die tijdens de straftijd geboren waren of met hun moeder opgezonden, konden in de RWI verblijven zolang zij de zorg van hun moeder nodig hadden. Dit illustreert het belang dat in die tijd gehecht werd aan de rol van de moeder in de verzorging van zuigelingen en peuters.⁶⁷⁶ Dat het niet kunnen ontberen van de moederlijke zorg een rekbaar begrip was, bewijst de casus van Bernardus. Deze was al zes jaar oud toen de geneesheer van oordeel was dat hij buiten zijn moeder kon. Het bleek niet eenvoudig een alternatief onderkomen voor hem te vinden. Bij gebrek aan familie was hij aangewezen op de armenzorg. De vraag was echter wie verantwoordelijk was voor de kosten: de gemeente Oegstgeest, waar hij op dat moment verbleef, of Den Haag, waar zijn moeder voor haar opzending gewoond had. Beide gemeentes wezen naar elkaar, met als gevolg dat Bernardus vier maanden later nog steeds in de RWI aanwezig was. Waar Bernardus uiteindelijk terechtkwam, vermelden de annalen niet.⁶⁷⁷ De meeste kinderen die met hun moeder in de RWI belandden, waren veel jonger. In totaal zijn (met aftrek van de zeven kinderen die rond de geboorte overleden) 43 kinderen gevonden. Af en toe maken de missivenboeken melding van verzoeken om babyspullen, zoals kribbes, babysokjes of schoentjes.⁶⁷⁸ Onderzoek naar moeders met kinderen in een Ierse gevangenis in de tweede helft van de negentiende eeuw, geeft inzicht in de invloed die de aanwezigheid van kinderen had op het regime en de dagelijkse gang van zaken. Voor zogende moeders kwam de gebruikelijke straf van een dieet op water en brood niet in aanmerking. De gevangenis moest voorzieningen treffen voor de verzorging van de aanwezige kinderen. Het verblijf in een gevangenis had voor de moeders zelf zekere voordelen. Zij en hun kind (tot één jaar) hadden een dak boven het hoofd, voedsel en medische zorg. Aan de andere kant liepen de kinderen, ook risico's. Voorbeelden hiervan waren onachtzaamheid door medegevangenen die belast

⁶⁷⁵ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 9 (31 januari 1907).

⁶⁷⁶ Elaine Farrell, ‘Poor prison flowers: convict mothers and their children in Ireland, 1853-1900’, *Social History* 41:2 (2016) 171-191, aldaar 176.

⁶⁷⁷ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 8 (respectievelijk 24 oktober 1890, 14 november 1890, 27 januari 1891 en 13 februari 1891).

⁶⁷⁸ Zie onder andere NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 8 (maart 1893).

waren met de zorg voor deze kinderen en infectieziektes. Deze konden zich in een gevangenis snel verspreiden.⁶⁷⁹ Over hoe de RWI omging met de aanwezige kinderen en welke invloed dit had op het regime en de dagelijkse gang van zaken staat niets in de bronnen.

Vrouwen onder de veertig kregen (zoals ook in andere gevangenissen sinds 1884 het gebruik was) wekelijks een paar uur les in lezen, schrijven en rekenen.⁶⁸⁰ Daarnaast volgden degenen die dit nodig hadden op woensdagmiddag onderwijs in breien, stoppen, naaien en merken. Het animo voor het onderwijs was, aldus de verzuchting in het jaarverslag over 1900, niet zoals dat ‘behoorde te zijn’. Datzelfde gold voor het niveau: ‘als men nagaat dat er onder hen zijn die men evenals kleine kinderen de vingers moet leren, kan men licht begrijpen hoe moeilijk het valt zulke personen in de rekenkunst iets terecht te laten brengen’.⁶⁸¹ Beweging kregen de verpleegden in voldoende mate op de binnenplaats of onder de galerij, zo oordeelde de directeur in het jaarverslag over 1900.

Zon- en feestdagen brachten zij deels door met lezen, domino of damspel. Vooral tijdschriften als *De Hollandsche Illustratie*, *De Huisvriend* en *Te Huis* waren populair. Tussen één en drie uur ’s middags was op zondag bezoek toegestaan in een kamer buiten het gesticht en in het bijzijn van een mannelijke beambte. ‘Enkele familiebetrekkingen maken hier geregeld gebruik van’.⁶⁸²

Orde en tucht

Tot slot is interessant hoe de RWI dacht over het gedrag van de vrouwen. Vanaf 1892 tot 1899 staat dit voor degenen die voor landloperij of bedelarij vastzaten redelijk systematisch (in slechts acht gevallen opengelaten) in het register genoteerd, evenals tussen 1907 en 1934. In verreweg de meeste gevallen was sprake van goed gedrag: in 96 procent van alle inschrijvingen in de periode 1892-1899 en in 88 procent van die over de periode 1907-1934. In de overige gevallen varieerde de kwalificatie van ‘slecht’, ‘berispelijk’, lastig, ‘lastig en lui’ tot ‘vrij goed’, ‘redelijk’ of ‘voldoende’. Eén vrouw stond vermeld als onrustig en één vrouw als krankzinnig. Beide vrouwen werden overgeplaatst naar de rijkskrankzinnigeninrichting in Medemblik. Ook op het gedrag van de vrouwen die voor dronkenschap zaten, leek niet veel aan te merken: in 97 procent (512) van de 523 inschrijvingen stond bij gedrag ‘goed’ vermeld. In slechts twee gevallen was sprake van ronduit slecht gedrag en in de overige gevallen kwalificeerde de RWI het gedrag in termen als ‘redelijk’, ‘tamelijk’, ‘vrij goed’, ‘niet onberispelijk’ of ‘wat lastig’. In 102 gevallen stond niets vermeld bij gedrag.

Dat zoveel vrouwen zich in de RWI goed gedroegen is opmerkelijk. Nog opmerkelijker is dat de RWI slechts in één geval gewag maakte van luiheid. Het is uiteraard mogelijk dat de directie graag een zo goed mogelijk beeld naar buiten toe wilde presenteren, omdat slecht gedrag ook op hen kon afstralen. Het rijk zou kunnen twijfelen aan de effectiviteit van het heersende regime in de RWI. Een andere mogelijkheid is dat de verwachtingen niet zo hooggespannen waren. Desondanks blijkt ook uit andere bronnen, vooral de gratieverzoeken, dat de RWI over het algemeen heel tevreden was over de ‘verpleegden’. In 1890 meldde de

⁶⁷⁹ Elaine Farrell, ‘Poor prison flowers’, 179.

⁶⁸⁰ Herman Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 354-356.

⁶⁸¹ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 9, 15 januari 1901 (jaarverslag over 1900), geciteerd in Weevers, ‘...waardoor haar verblijf in de werkinrichting...’, 99.

⁶⁸² NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 9, 15-1-1901 (jaarverslag over 1900).

RWI in antwoord op een circulaire van de minister van Justitie dat ‘sedert vestiging van de rijkswerkinrichting voor vrouwen alhier geen disciplinaire straffen hoefden te worden opgelegd: het gedrag der verpleegden laat weinig of niets te wensen over’.⁶⁸³

Directeur Mensing verzekerde het ministerie van Justitie in zijn jaarverslag over 1900 dat heel het personeel ervan doordrongen was dat het essentieel was dat de verpleegden zich in alles ‘stipt ordelijk gedragen, zowel tijdens den arbeid als in vrijen tijd’. Hij was ook van mening dat iedere verpleegde recht had op ‘een humane behandeling’. Ondanks dat orde en tucht ‘behoorlijk’ konden worden gehandhaafd, waren er enkelen die verzet pleegden tegen de regels. Het bleek soms moeilijk om deze vrouwen, die gewend waren aan een ‘losbandig leven’, ‘behoorlijk gedrag’ te leren, aldus de directeur in het jaarverslag over 1900. Als vermaningen en waarschuwingen niet hielpen, handhaafde de RWI de discipline door middel van celstraf, soms op water en brood. Dit was in 1900 in totaal 21 keer aan de orde.⁶⁸⁴ Het meest voorkomende vergrijp was ‘onderlinge twist en rustverstoring’(achtmaal). Daarnaast was viermaal (cel-)straf uitgedeeld wegens werkweigering, viermaal wegens ‘onbescheidenheid jegens beambten’, eenmaal voor luiheid, eenmaal voor feitelijk verzet en driemaal voor ongehoorzaamheid. Het ging in totaal om 99 dagen opsluiting waarvan 36 op water en brood. Het verslag vermeldt niet hoeveel vrouwen hierbij betrokken waren. Daarnaast paste de RWI bij weigering van werk ‘met succes onthouding van arbeid’ toe. De laatste sanctie doet in de context van een strafwerkinrichting merkwaardig aan. Het heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat de vrouwen dan geen geld verdienden. Tot slot onthield de RWI de vrouwen die zich misdroegen lectuur en ‘het genot van de cantine’. Of dat genot zo groot was, is de vraag. De verpleegden bleken maar matig gebruik te maken van deze ‘cantine’, waar zij onder meer ‘natuurboter, ‘margarineboter’, spek, snuif, zout roggebrood en ‘grofbrood’ konden kopen. Dit zou erop kunnen duiden dat het verstrekte eten in principe voldoende was, wat ook de mening van de directeur was.⁶⁸⁵

Dezelfde Aaltje Mink die ‘beleedigende praatjes’ over de directeur verspreidde, zou door medeverpleegde Antonia Hagelvlag betrappt zijn op het plegen van ‘ontuchtige handelingen met een metselaar’. Dit vormde aanleiding voor de directie om het college van regenten te vragen een onderzoek in te stellen.⁶⁸⁶ Welk vervolg dit had gekregen, vermelden de missivenboeken niet. Zoals eerder aangegeven, droegen tot slot ook de geestelijken hun steentje bij aan het disciplineren van de vrouwen. Het belang dat aan godsdienstigheid gehecht werd blijkt uit de (zich nooit eerder voorgedane) casus van Helena Hof. Zij weigerde hardnekkig te vertellen tot welke godsdienstige gezindte zij behoorde. Uiteindelijk wendde de RWI zich tot het bestuur van haar geboorteplaats. Nadat gebleken was dat zij tot de hervormde kerk behoorde, deed dominee Hagen tevergeefs zijn uiterste best haar tot ‘meerderen godsdienstzin op te wekken’.⁶⁸⁷ Terwijl bij de mannelijke verpleegden regelmatig sprake was van ontvluchting, zijn slechts twee verwijzingen naar een ontsnapping gevonden.⁶⁸⁸ Op 18 april

⁶⁸³ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 8, 15 september 1890.

⁶⁸⁴ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 9, 15 januari 1901 (jaarverslag over 1900).

⁶⁸⁵ Ibidem.

⁶⁸⁶ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 8, oktober 1890.

⁶⁸⁷ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 9, 15 januari 1901 (jaarverslag over 1900).

⁶⁸⁸ Alleen al in 1909 was bijvoorbeeld sprake van 223 ontsnappingen uit Veenhuizen, zie De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime*, 73.

1910 ontvluchtte Dorothea Adams de rijkswerkinrichting. Zij slaagde erin om tot de volgende dag uit handen van de gemeentepolitie van Leiden te blijven. Deze gebeurtenis was voor de voorzitter en secretaris van het college van regenten aanleiding om onmiddellijk naar de RWI af te reizen. Daar verzekerde de directeur hen dat ‘meerdere bewaking door meer personeel niet noodzakelijk was’.⁶⁸⁹ De onmiddellijke gang van de belangrijkste leden van het College naar de RWI én de verzekering dat een versterking van de bewaking niet nodig was, doen vermoeden dat dit een uitzonderlijke situatie was. De andere vrouw die een ontsnappingspoging gewaagd had, was Wilhelmina Leurs. Hoewel zij aanvankelijk (in 1891) om opzending verzocht had, zou zij bij haar tweede verblijf tweemaal getracht hebben te ontsnappen.⁶⁹⁰

Ontsnappen was voor de vrouwen waarschijnlijk moeilijker omdat zij, anders dan de mannen, vooral binnen werkten. Het werk in de landbouw bood meer mogelijkheden hiervoor.⁶⁹¹ Daarnaast had het personeel ongetwijfeld meer overzicht omdat de vrouwelijke verpleegden met veel minder waren. In één geval was sprake van zelfmoord. In het dossier van Geeske de Vries, die in 1906 overgeplaatst was naar Medemblik, staat in het overdrachtsformulier van de RWI te lezen dat haar zus Tetje (volgens het register in 1902 overleden) suïcide had gepleegd.⁶⁹² In het missivenboek van de RWI dat loopt van 1900-1907 is hier niets over te vinden. De geneesheer meldde aan de rijkskrankzinnigeninrichting in Medemblik dat het personeel van de RWI van tevoren geen psychische afwijkingen had waargenomen. Geeske zelf zou ook af en toe met zelfmoord bedreigd hebben. Het gevolg was dat zij dag en nacht bewaakt werd op de ziekenzaal, hoewel zij geen enkele zelfmoordpoging had ondernomen.⁶⁹³

4.6 Zedelijke verbetering: disciplineren of weldaad?

Vrees voor ordeverstoring was de reden dat de RWI het Leidse damescomité van het Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen buiten de deur wilde houden:

Elke afwijking van den gewone loop van zaken geeft aan gevangenen aanleiding tot ontevredenheid over hun lot en als gevolg daarvan tot minder onderworpenheid aan de regels van tucht, welke in elke gevangenis, ook in eenen rijkswerkinrichting voor vrouwen, streng moeten gehandhaafd worden.⁶⁹⁴

Om diezelfde reden was een verzoek van de Leidse Emily Knappert afgewezen. Zij had in 1890 toestemming gevraagd om een paar keer per week de zieke ‘verpleegden’ in de RWI voor te lezen. Later mocht zij dominee Hagen bijstaan bij de godsdienstlessen onder de strikte

⁶⁸⁹ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 8, april 1910.

⁶⁹⁰ Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), Den Bosch, Archief Rijks Psychiatrische Inrichting (RPI) Grave 1896-1973, toegangsnr. 155, patiëntendossiers inventaris 1, staat van inlichtingen geneesheer RWI (Boonakker).

⁶⁹¹ De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime*, 43.

⁶⁹² Noord Hollands Archief (NHA), Haarlem, toegang 88, Rijkskrankzinnigengesticht te Medemblik, inventaris 3256.

⁶⁹³ Ibidem.

⁶⁹⁴ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 8, 25 juni 1892.

voorwaarde dat zij zich daartoe zou beperken.⁶⁹⁵ Emily Knappert, die later directrice van het Leidse Volkshuis zou worden, was een groot voorvechtster van de ‘verheffing’ van het armere deel van de bevolking.⁶⁹⁶ In de optiek van de RWI moest ‘de zedelijke verbetering van de verpleegden’ echter overgelaten worden aan de godsdienstleraren en geestelijken. Laatstgenoemden legden hierover verantwoording af aan het college van regenten van de RWI.⁶⁹⁷ Dat de beoogde zedelijke verbetering niet altijd slaagde, blijkt uit de jaarverslagen van de godsdienstleraren in de RWI. In 1906 namen bijvoorbeeld slechts drie vrouwen deel aan de catechismus. De predikant (Vethake) schreef in het jaarverslag: ‘Mijn ernstige pogingen om één mijner leerlingen die in juni j.l. haar vrijheid herkreeg, tot een nuttig lid der maatschappij te doen worden, werden helaas! verijdeld door haar zwak karakter en door verleiding van buiten.’⁶⁹⁸ Over de room-katholieke verpleegden meldde de pastoor daarentegen in datzelfde jaar: ‘verreweg de meesten vervulden willig of zelfs gaarne hun kerkplichten en waren, zolang zij in het huis verpleegd bleven, onberispelijk van leven.’⁶⁹⁹

De Minister van Justitie had geen bezwaar tegen het toelaten van het damescomité en later in het jaar mocht het comité alsnog de vrouwen die binnenkort vrijkwamen bezoeken. De RWI stuurde daartoe elk trimester een lijst met namen. Tweemaal per week – op dinsdag en zaterdag – konden de leden de vrouwen ontmoeten in een ruimte ‘buiten de inrichting’.⁷⁰⁰

Aan het ontstaan van damescomités lag het idee ten grondslag dat vrouwen beter in staat zouden zijn hun seksegenoten te begrijpen en te begeleiden.⁷⁰¹ Anders dan veel mannelijke criminologen in die tijd, zochten de maatschappelijk actieve vrouwen in de tweede helft van de negentiende eeuw de verklaring voor criminaliteit onder vrouwen niet in biologische factoren. Zij waren daarentegen de mening toegedaan dat de oorzaak van crimineel gedrag bij vrouwen lag in hun omstandigheden. Zij doelden hierbij op verwaarlozing tijdens de jeugd, een slechte opvoeding en de onrechtvaardige behandeling van vrouwen. Een voorbeeld van dat laatste was het verbod op het onderzoek naar het vaderschap.⁷⁰² Terwijl de verwekkers vrijuit gingen, waren stigmatisering en financiële problemen het lot van ongehuwde moeders. Om te overleven waren velen van hen aangewezen op diefstal, prostitutie, abortus of zelfs kindermoord.⁷⁰³

⁶⁹⁵ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 8, 25 juni 1892; Marian Weevers, “...waardoor haar verblijf.” (2013) 112.

⁶⁹⁶ Henk Kramers, Jaak Slangen en Marius Vroegindewij, *Het Leidse Volkshuis 1890-1980. Geschiedenis van een stichting sociaal-kultureel werk* (Leiden 1982) 97-105.

⁶⁹⁷ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 8 (25 juni 1892).

⁶⁹⁸ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 9 (15 januari 1907), geciteerd in Weevers e.a., ‘Thans zal met kracht het breien van kousen worden voortgezet’, 62.

⁶⁹⁹ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 9 (7 januari 1907).

⁷⁰⁰ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 8, 20 september 1892 en 5 december 1892.

⁷⁰¹ Annemieke van Drenth en Francisca de Haan, *The rise of caring power. Elizabeth Fry and Josephine Butler in the Netherlands* (Amsterdam 1999) 18; Marian Weevers, “...dat ik in dit boek nog eens zulke gunstige mededelingen aangaand haar zal kunnen bijschrijven”. Vrouwen in de rijkswerkinrichting en het Damescomité tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen 1892-1918’, *Historica* 1 (2017) 8-12, aldaar 8.

⁷⁰² Francisca de Haan en Romke van der Heide, ‘Vrouwen-Vereenigingen, Dames-Comité’s en feministen. De zorg van vrouwen voor vrouwelijke gevangenen in de 19e eeuw’, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23:3 (1997) 278-309, aldaar 295.

⁷⁰³ Ibidem, 296.

De hulp aan vrouwelijke gevangenen leidde, aldus Francisca de Haan en Annemieke van Drenth, tot de geboorte van een nieuw soort macht waarin vrouwen een hoofdrol speelden: zorgende macht. Dit concept is afgeleid van Foucaults theorie over pastorale macht: een macht die werkt via zorg voor en kennis over individuen. De focus veranderde hierbij van het hiernamaals naar het welzijn van mensen in het heden. In plaats van geestelijken speelden leken een belangrijke rol in de uitoefening van de zorgende macht. Tot slot veranderde ook het mechanisme van deze macht van onderdrukking naar verleiding: door hoop te bieden op een beter leven. Elisabeth Fry gaf de vrouwelijke gevangenen die zij bezocht de keuze tussen haar ‘plans of kindness’ en de bijbehorende benadering als waardevolle medemensen, óf voortzetting van hun oude leefstijl (van drinken en gokken). In dat geval zouden zij behandeld blijven als minderwaardige wezens.⁷⁰⁴ De leden van de damescomités behoorden vrijwel allemaal tot de bovenlaag van de plaatselijke samenleving. Met hun goede voorbeeld zouden zij hun minderbedeelde seksegenoten inspireren tot beter gedrag.⁷⁰⁵

Net zoals Foucault, zien Van Drenth en De Haan macht niet als een kracht die het eigendom is van één sociale groep en uitsluitend gericht op beheersing. Zij beschouwen deze als een creatieve kracht, in staat om nieuwe betekenissen en nieuwe sociale verhoudingen te scheppen.⁷⁰⁶ De ontwikkeling van de zorgende macht in de negentiende eeuw was onlosmakelijk verbonden met de ontwikkeling van nieuwe betekenissen van vrouwelijkheid, ‘zowel bij de ontvangers als bij de gevers van deze zorg’.⁷⁰⁷

Evenals voor Elisabeth Fry en het Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen, vormde het geloof voor veel ‘lady visitors’ en hun Nederlandse navolgers een bron van inspiratie. Dat gold voor Barbara van Meerten-Schilperoort, die als eerste Nederlandse vrouw vrouwelijke gevangenen bezocht in haar woonplaats Gouda.⁷⁰⁸ Het was ook van toepassing op sommige damescomités, waaronder het Utrechtse, dat gelieerd was aan het Reveil. De aanhangers van het Reveil waren van mening dat zij God het beste konden dienen door zich persoonlijk te ontfermen over de minder bedeelde en onderdrukten.⁷⁰⁹ Anders dan Tineke de Bie en Wantje Fritschy, zien De Haan en Van der Heide een duidelijke relatie tussen de liefdadige acties van de vrouwen in het Reveil en het ontstaan van de eerste feministische golf.⁷¹⁰ Zij beschouwen vrouwenactivisme, de vrouwenbeweging en het feminisme als verschillende fases in de strijd om gelijkberechtiging. In de eerste fase ging het om vrouwen die andere vrouwen hielpen. Zodra dit gebeurde op basis van ‘zusterschap’, een gedeelde identiteit die zijn oorsprong in dezelfde sekse vond, was er sprake van vrouwenbeweging. Dit gaf uiteindelijk de aanzet tot verzet tegen mannelijke overheersing en de eis voor gelijke rechten: feminisme.⁷¹¹

⁷⁰⁴ Van Drenth e.a., *The rise of caring Power*, 14-15.

⁷⁰⁵ Ibidem, 17-19.

⁷⁰⁶ Francisca de Haan, ‘De zorg voor gevangenen in de 19^e eeuw’, *Pro Memorie* 2 (2000) 302-320, aldaar 305; Van Drenth e.a., *The rise of caring power*, 14.

⁷⁰⁷ De Haan e.a., *Vrouwenverenigingen*, 280

⁷⁰⁸ Van Drenth e.a., *The rise of caring power*, 118.

⁷⁰⁹ Tineke de Bie en Wantje Fritschy, ‘De wereld van de Reveilvrouwen, hun liefdadige activiteiten en het ontstaan van het feminisme in Nederland’ in: *De eerste feministische golf. Zesde jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Nijmegen 1985) 30-58, aldaar 32-35.

⁷¹⁰ De Bie e.a., ‘De wereld van de Reveilvrouwen’, 56.

⁷¹¹ De Haan & Van der Heide, ‘Vrouwenverenigingen’, 300-301.

De zorgende macht bood zowel psychische als materiële steun. Psychische steun moest de ‘zondaars’ hun waardigheid als mens (terug-)geven.⁷¹² De damescomités spiegelde de vrouwelijke gevangenen een nieuwe vrouwelijke identiteit voor die paste bij hun sociale klasse: die van een fatsoenlijke, bescheiden en vrome dienstmeid of huisvrouw.⁷¹³ De vraag is uiteraard of deze identiteit de vrouwelijke gevangenen aansprak. De Haan meent van wel en wijst op de overgeleverde dankbetuigingen van ex-gevangenen en de afname van het aantal vrouwelijke gevangenen begin twintigste eeuw.⁷¹⁴ Desondanks moet zij erkennen dat ook andere factoren een rol kunnen hebben gespeeld, zoals het ontstaan van gespecialiseerde vormen van zorg, de verbetering van de materiële omstandigheden en de versterking van de positie van vrouwen.⁷¹⁵

De zorg voor de vrouwelijke gevangenen bezorgde ook de leden van de damescomités een nieuwe identiteit: een nieuw bewustzijn van hun macht en rol in de samenleving. Hiermee droegen zij bij aan het begin van de vrouwenbeweging.⁷¹⁶ Typisch ‘vrouwelijke’ eigenschappen zoals empathie en zorg legitimeerden de activiteiten van vrouwen uit de hogere klassen buitenshuis. Dit vond plaats in een historische context van een herleefd protestants geloof waar liefdadigheid integraal onderdeel van uitmaakte. Hierdoor ontfermden deze vrouwen zich over het welzijn van minderbedeelde zusters door zich met hen te identificeren op basis van gender.⁷¹⁷ Dit had tot gevolg dat zij ook zichzelf in een nieuw licht gingen zien: in een maatschappelijke rol niet ondanks, maar dankzij hun kwaliteiten als vrouw. Met uitzondering van een enkele casestudie, lijkt er tot nog toe weinig gepubliceerd over de activiteiten van deze afzonderlijke comités.⁷¹⁸

Evenals De Haan, van Drenth en Van der Heide, beschouwt Helen Rogers de hulp die Sarah Martin in de eerste helft van de negentiende eeuw aan gevangenen (zowel mannen als vrouwen) in Yarmouth (Engeland) bood niet in termen van disciplineren. Anders dan bovengenoemde auteurs, is zij van mening dat Foucault’s theorie over de werking van macht, veel historici juist het zicht heeft benomen op de mogelijkheid van oprechte betrokkenheid, bij zowel de gevangenen als degenen die hen bezochten.⁷¹⁹ Rogers pleit voor een genuanceerdere visie op de relaties tussen de armen en de filantropen dan die zij aantreft bij historici als Peter Mandler, die deze relaties vooral definieert in termen van opportunisme en berekening van de zijde van de armen.⁷²⁰

⁷¹² Van Drenth e.a., *The rise of caring power*, 13.

⁷¹³ Ibidem, 19.

⁷¹⁴ De Haan en Van der Heide, ‘Vrouwen-Vereenigingen’, 294; Van Drenth e.a., *The rise of caring power*, 19.

⁷¹⁵ De Haan, ‘De zorg voor’, 317.

⁷¹⁶ Van Drenth e.a., *The rise of caring power*, 17-18.

⁷¹⁷ Ibidem, 166-167.

⁷¹⁸ Naast de publicaties van De Haan en Van der Heide (“Vrouwenverenigingen” zie boven) en van Van Drenth en De Haan (*The rise of caring power*), die behalve een theoretisch kader ook wat nadere informatie over het Zwolse comité bevatten, heb ik een ongepubliceerde scriptie gevonden van Kimber van Valkenburg, Niet boos maar teleurgesteld. Het Amsterdamse Dames-Comité ter Zedelijke Verbetering der Gevangenen 1850-1910 (Universiteit van Amsterdam 2013) en een ongepubliceerde masterscriptie van Joelle Brand, De rol van vrouwen binnen het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen in het jaar 1880 (Radbouduniversiteit Nijmegen 2021).

⁷¹⁹ Helen Rogers, ‘Kindness and reciprocity. Liberated prisoners and Christian charity in early nineteenth-century England’, *Journal of Social History* 47:3 (2014) 721–745, aldaar 722.

⁷²⁰ Rogers, ‘Kindness and Reciprocity’, 736.

Megan Webber is in haar onderzoek naar de relatie tussen filantropen en hun doelgroep, eveneens van mening dat door een focus op de agency van ‘paupers’, er weinig oog is voor de mogelijkheid dat de gesignaleerde volgzzaamheid oprecht was.⁷²¹ De vraag is of het spreken van ‘de taal van het gezag’ om bepaalde dingen gedaan te krijgen, oprechte dankbaarheid in alle gevallen uitsloot. Bovendien konden de belangen van beide partijen, die van de hulpgever en die van de ontvanger (deels) overlappen.⁷²² Zoals Rogers stelt, is aandacht voor de context en de levensgeschiedenissen van de personen die daarin figureren, essentieel voor de vraag hoe bepaalde uitingen te interpreteren.⁷²³ De aantekeningen van Martin laten zien dat zij een kind van haar tijd was. Zij stelde armoede en ongelijkheid zelf niet ter discussie, accepteerde acute nood niet als een excuus voor criminele handelingen en was een voorstander van categorisering om ‘besmetting’ van minder zware criminelen te voorkomen. Evenals bij Fry ging haar moralisme echter gepaard met praktische hulp, onder andere bij het vinden van werk, soms ook aan notoire recidivisten. In tegenstelling tot veel andere hervormers, was zij als werkende vrouw en woonachtig in dezelfde buurt als degenen die zij bezocht, goed bekend met de levensomstandigheden van het armere deel van Yarmouth en met de lokale arbeidsmarkt.⁷²⁴ Dit was mogelijk de oorzaak van het succes dat zij had bij de armen die daar woonden. Een bijkomende verklaring is dat christelijke deugden, zoals soberheid en spaarzaamheid, ook van belang waren voor de overleving van arme gezinnen. Veel arbeidersvrouwen waren voorstander van alcoholbestrijding, om financiële redenen, maar ook omdat dronkenschap vaak leidde tot vechtpartijen en andere vormen van crimineel gedrag.⁷²⁵ De daling van de recidive én de vele betuigingen van dankbaarheid bewezen, aldus Rogers, dat de gevangenen Martin’s inzet oprecht waardeerden. Zij concludeert dat de relatie tussen de gevangenen en Martin niet los gezien kan worden van de materiële omstandigheden en machtsrelaties die het leven van de arbeidende klasse bepaalden. De ontmoetingen tussen hen en de christelijke filantropen tonen echter aan dat zij daar ook niet toe te reduceren waren.⁷²⁶

Werk en stabiele relaties waren, aldus Rogers, het belangrijkste voor het tegengaan van recidive.⁷²⁷ Turner en Johnston trekken daarentegen het belang van relaties voor de recidive van vrouwen in deze periode in twijfel, in hun vergelijkende studie naar vrouwen die in een plaatselijke gevangenis terechtkwamen (voor kleine overtredingen) en zij die in een ‘convict prison’ belandden (voor ernstiger vergrijpen). De meeste vrouwelijke recidivisten hadden een partner en kinderen.⁷²⁸ Zij constateren dat vooral plaatsing in een semi-penitentiaire inrichting een gunstige invloed had op het voorkomen van recidive. Dit was een voorwaarde bij het ontslag van vrouwen uit de ‘convict prisons’. Deze semi-penitentiaire instituties stoomden de ex-gevangenen klaar om als dienstmeisje aan de slag te gaan. Zo hoefden zij niet rechtstreeks

⁷²¹ Megan Clare Webber, ‘Troubling agency. Agency and charity in early nineteenth-century London’, *Historical Research* 91:251 (2018) 116-136, aldaar 134.

⁷²² Zie hoofdstuk 2.

⁷²³ Rogers, ‘Kindness and reciprocity’, 723.

⁷²⁴ Ibidem, 725-726.

⁷²⁵ Ibidem, 731.

⁷²⁶ Ibidem, 729.

⁷²⁷ Ibidem, 725.

⁷²⁸ Jo Turner and Helen Johnston, ‘Female prisoners, aftercare and release. Residential provision and support in late nineteenth-century England’, *British Journal of Community Justice* 13:3 (2016) 35-50, aldaar 38.

uit de gevangenis op zoek naar werk. Veel vrouwen zouden immers niet staan te trappelen om een vrouw die net uit de gevangenis was ontslagen, in dienst te nemen.⁷²⁹

4.7 Samenvatting en conclusie

De voorgeschiedenis van de rijkswerkinrichting laat zien dat ook hier de agency van paupers een rol speelde in het lot dat de vrije koloniën beschoren was. De ‘oppassende’ en gezonde armen waar deze voor bedoeld waren, bleken er weinig voor te voelen zich ver van hun woonplaats te vestigen en zich te onderwerpen aan de regels van de Maatschappij van Weldadigheid. In plaats daarvan kwamen vooral oudere, gebrekkige en vaak minder ‘oppassende’ armen daar terecht. Het gevolg was dat er naast de vrije koloniën ook onvrije kolonies (bedelaarsoorden) ontstonden. Hier konden mensen zich zowel vrijwillig aanmelden als door de politie bij wijze van strafmaatregel naar toe worden gestuurd. Maar ook hier vormde de toestroom van vele ouderen en zieken een bedreiging voor het ‘verdienmodel’. Hierdoor kwam de Maatschappij van Weldadigheid steeds verder in de problemen. Als oplossing bedacht de staat om de voormalige bedelaarskolonies formeel onderdeel te maken van het penitentiaire systeem en de functie van armenzorg te schrappen. Dit leidde echter niet tot ingrijpende organisatorische veranderingen, niet voor de mannen en niet voor de vrouwen. De rijkswerkinrichting voor vrouwen had vrijwel dezelfde opzet als die voor de mannen, die in Veenhuizen gevestigd bleef. Het belangrijkste verschil was dat de arbeid van de vrouwen een verlengstuk van hun genderrol vormde. Daardoor waren zij ook vooral binnenshuis actief terwijl de mannen veelal op het land, in de bouw of in de werkplaatsen werkten. Veelzeggend is dat de inwoners aangeduid bleven met ‘verpleegden’. Dit duidt erop dat de RWI hen eerder als zorgbehoevenden dan als gevangenen zag.⁷³⁰ De RWI was over het algemeen zeer te spreken over het gedrag van de verpleegden. Wellicht omdat de verwachtingen niet heel hooggespannen waren, maar waarschijnlijk ook omdat er door de dagelijkse omgang met de ‘verpleegden’ minder vooroordelen speelden.

Voor vrouwen wier bestaan uiterst ongewis was door armoede, gebrek aan onderdak en een sociaal netwerk, was de RWI-opzending materieel gezien mogelijk niet eens zo’n zware straf en eerder een (tijdelijke) uitkomst op momenten dat zij aan de grond zaten. Hoewel in de RWI een strenge discipline heerste, was de verzorging relatief goed met drie maaltijden per dag (waarvan één redelijk gevarieerd), medische verzorging, schone kleding en een dak boven het hoofd. Bovendien hielden zij aan de door hen verrichte arbeid mogelijk meer over dan de vrouwen die in oudeliedenhuizen terechtkwamen. In die zin was het voor sommigen misschien een zegen, zij het op een andere manier dan dominee Hagen voor ogen stond. Wie deze verpleegden waren en welke karakteristieken hen kenmerkten, komt aan de orde in het volgende hoofdstuk.

⁷²⁹ Turner and Johnston, ‘Female prisoners’, 38.

⁷³⁰ Gerben de Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime*, 29.